

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Lepenica-priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje

Grin, Ernest

1963

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/2cf6f585-f2d1-4364-aa01-e19880111050>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

LEPENICA

Priroda, Stanovništvo, Privreda i Zdravlje

SARAJEVO

1963

JOVAN VUKOVIĆ

KREŠEVSKO-LEPENIČKI GOVOR

Dijalektološko ispitivanje Lepenice vršio sam u dva navrata — preko leta 1958. i 1959. godine, po 10 dana, oba puta u sastavu ekipa koje je Naučno društvo organizovalo za kompleksna ispitivanja ovoga područja. Prikupljanje dijalektološke građe vršio sam uz učešće mlađih saradnika: Nade Jovanović, lektora na Radio-stanici u Sarajevu, Miroslava Avrama, Nevenke Gošić i Milorada Vujičića, studenata sa srpskohrvatskim jezikom kao glavnim predmetom na Filozofskom fakultetu u Sarajevu (saradnici su se naizmenično smenjivali, tako da sam, po pravilu, imao sa sobom po troje od njih). Od njih su Jovanovićeva i Avram imali i prethodna iskustva u ovakvom poslu sa mnom, a Gošićeva i Vujičić su, 1959. godine, prvi put prolazili kroz obuku dijalektološkog rada na terenu. Saradnici su, po sistemu kako radim sa studentima koje pripremam za ovaj posao, inače prethodne uslove u tome: a) što su u drugoj godini svojih studija na kursu akcentologije potpuno stekli mogućnosti da sigurno beleže govorni akcenat i kvantitete i bili upućeni u istorijske pojave naše akcentologije; b) što su posle odslušanih kurseva iz izsotijske, savremene fonetike i dijalektologije mogli da i sami uočavaju značaj govornih osobina i da ih beleže. Pored onoga što svaki dobar student nosi sa kurseva i iz stručne literature, posebno je trebalo od prvih dana na terenu posvetiti pažnju uočavanju problema i odabiranja leksičke i sintaksičke građe. Prva dva dana posećujem mesta sa svima saradnicima, postavljam pitanja i razvijam razgovorne (najviše oni beleže, ja uzgredno samo ponešto), a posle oni idu u sela ili svi skupa ili po dvoje, ja idem sa jednim ili sam. Svakog dana se komentariše sakupljeni materijal, a posle dva-tri dana se u sveskama klasifikuje. Nastojim da kod pojedinih izuzetno dobrih informatora provedemo što više vremena u skupnom ispitivanju, da se može što više zabeležiti verodostojne građe u slobodnijem pričanju, koja će, osim toga što uvek pruža materijal van smišljenog plana po kome se zna šta treba da se traži, uvek dobro poslužiti i za verifikovanje onog materijala koji se dobija na direktno postavljena pitanja. Na ovaj način radeći, mogao sam biti veoma zadovoljan i načinom kako mlađi ljudi postavljaju pitanja i »ispipavaju« materijal kad ih pustim da u mom prisustvu sami to čine, i građom kad je oni sami donesu iz kog mesta, i brzinom vremena za koje studenti, i kad su prvi put na terenu, uspevaju da se upute u složen posao istraživanja govornih osobina.

Naše prednosti u ispitivanju ovog područja sastojale su se naročito u tome:

a) što od detinjstva poznajem seoski život, — poljske radove u zemljoradnji i stočarstvu, domaći rad u kući i sl. i što mi nikad nije teško na selu da utvrdim prisan kontakt za razgovore razne vrste, i sa ženama i sa ljudima;

b) što sam u toku niza godina na isti način proveo na raznim terenima ije-kavskih govora srednje i jugozapadne Bosne, u izvesnim kraćim skokovima beležio izrazitije bosanske govorne crte i dalje od ovih područja i

c) što smo, i ja i moji saradnici, počesće imali prilike da u prividno pasivnom stavu slušamo govor ovoga kraja, — slušajući razgovore ovih ljudi sa ispitivačima drugih ekipa — etnologima i etnografima, poljoprivrednim stručnjacima, medicinarima i dr. (studenti medicine su nam, interesujući se i za naš posao, koji put ukazivali na zanimljive informatore, i sami nam ponekad beležili jezičke crte za koje su приметili da ih tražimo).

Međutim, složenost našeg posla baš na ovom području nije mala, i teškoća da se dijalektolog snađe, kad nije na svom domaćem govornom terenu, očituje se višestruko:

a) kao i većina bosanskih govora, mnoge jezičke osobine ovaj nije još od ranije stabilizovao, tako da se usled migracionih prilika (stalnog povremenog useljavanja živilja sa strane) i raznih saobraćajnih dodira sa susednim krajevima (naročito sa Sarajevom i Sarajevskim Poljem) u mnogo slučajeva teže može utvrditi šta je od jezičkih osobina dobilo prirodan razvitak na domaćem tlu, a šta se razvilo u procesu govornog ukrštanja (i kad nije reč o starijim metastazijskim prilikama, i kad nije reč još o poratnoj, vidnoj i ubrzanom promeni društvene strukture seoskog života);

b) nova, socijalistička, jača komunikativnost između sela i grada, situacija u kojoj industrija uključuje u svoj rad dobar deo radne snage i sa ovog područja (po pravilu, gotovo iz svake kuće u Lepenici po neko radi i u fabrikama), čini da se govorni tip naglo menja, i on će se za kratko vreme sasvim izmeniti.

U ovakvim prilikama, današnji zadatak dijalektologa da govorni tip okarakteriše a) i po crtama sa kojima je on, i pored svih promena kojima su podložne, stabilniji još i danas; b) i po crtama tipičnim za čitavo područje pre najnovijih pojava (ali su danas u приметnom iščezavanju), — nije malo težak s obzirom na ovu drugu grupu dijalekatskih pojava. I kad smo, sa dobrom merom opreznosti, sigurni da ocenimo bistrije izvore za jezičke crte: sela udaljenija od industrije i arhaičnije informatore iz drugih sela (tako da ne sumnjamo više u verodostojnost crta — kao tipičnih domaćih oznaka), ostaje širok krug problema da se govornom tipu kao što je ovaj, izukrštan osobinama koje sa raznih strana vode poreklo u zamagljenoj prošlosti, da i istorijska interpretacija za njegov razvitak u osnovnim linijama. Zasad u ovom smislu mogu biti učinjeni samo izvesni pokušaji koji će služiti i kao izvesna osnova za odgonetanje mnogih problema na drugim bosanskim terenima, gde se javljaju neočekivana ukrštanja govornih osobina, — i neočekivane podudarnosti i neočekivane divergentnosti međusobno bližih i međusobno udaljenijih dijalekatskih područja.

I na ovom području, kao i većinom na bosanskim dijalekatskim terenima, imamo posla sa stanovništvom triju konfesija, od kojih je pravoslavni živalj u znatnoj manjini, i većinom skorašnjeg porekla u ovom kraju. Osim razlika koje služe kao uobičajene, dijalektolozi dobro poznate, oznake svake konfesije ponosob, ovde se očituju dva posebna momenta: Srbi i u lepeničkim selima su u stalnom dodiru sa stanovništvom iste etničke pripadnosti u Sarajevskom Polju — na jug sve do Tarčina, muslimani u istom skupu sela su govorno u bližem saobraćajnom kontaktu sa muslimanskim živiljem u Sarajevu i u okolnim mestima, pri čemu se posebno očituju ženidbene veze, zajednički sastanci na dernećima i sl. To čini da su pojedinačno, i u manjim ili većim grupama govornih predstavnika ovih etničkih celina, odstupanja od zajedničkih lepeničkih osobina veća nego što je to uslovljeno novim društvenim i saobraćajnim momentima na koje smo ukazali malopre, i da prave domaće osobine treba tražiti kod starijih ljudi i žena koji imaju govorne crte zajedničke za sve tri konfesije, izuzimajući, razume se, izgovor glasa *H*, kojim se muslimani i u ovom kraju razlikuju od ostalog stanovništva.

Nisam se ograničio usko na ispitivanje samo lepeničkog kraja, što je bio zajednički zadatak ispitivačkih grupa u kompleksnom proučavanju ovog užeg područja, iz prostog razloga što bi bilo neprimodno ovu govornu celinu izdvajati iz šireg područja kome kao usko jedinstvenom tipu pripada i sav kreševski kraj i okolna sela oko Kiseljaka (sa neznatnim razlikama koje ne mogu biti karaktere-

ristične ni za jedno od triju užih područja — lepeničko, kiseljačko i kreševsko). Stigao sam da, sa svojim saradnicima, u dužim ili relativno kraćim (koliko je gde bilo potrebno zadržati se) obilascima obuhvatim sva sela u dolini Lepenice, gotovo sva sela u okolini Kiseljaka, sva sela, osim neznatnog broja zaselaka, u kreševskom kraju, izuzimajući izbačeni deo jugozapadni — Draževice i Sutina (odakle je bilo predstavnika koji su mi dali priliku da utvrdim kako nema ni tamo primetnijih razlika od opšteg govornog tipa). Granice ovog, ovako obuhvaćenog govornog područja prelazili smo, i od strane donje Lepenice i od strane Kiseljaka u pravcima prema Visokom, da utvrdimo koliko ima diferencijalnih crta po kojima se mogu konstatovati izvesne sitnije razlike i između bliskih govornih tipova.

Materijal sakupljen u toku ispitivanja po svojoj obimnosti daje mogućnosti i da se izradi detaljan opis ovog govornog tipa u obimu iscrpnije dijalektološke studije, sa nedostatkom, možda, samo građe za širu akcentološku sliku (da se obeleže diferencijalni akcenti pojedinačno u rečima) i za sintaktičke osobine, kad bi se nastojalo da se one prikažu i u sitnijim pojedinostima. Ali ovom prilikom, u ograničenijem prostoru, biće moguće dati sumarniju sliku, s pažnjom da u opis govora uđu sve govorne crte koje su od većeg ili manjeg značaja za određivanje mesta govornog tipa u sklopu bosanskohercegovačkih govora ijekavske zone i za dalja ispitivanja govornih tipova na širem bosanskom, i ijekavskom i ikavskom, području.

OPŠTA GOVORNA SLIKA

U opštem obuhvatu, po osobinama koje se mogu smatrati domaćim, može se ovaj govor okarakterisati nizom markantnih govornih crta, koje kao izoglose imaju užu ili širu rasprostranjenost u bosanskohercegovačkim razmerama, a splet svih crta koje će ovde biti označene može ga individualisati, u manjoj ili većoj meri, prema ostalim govornim zonama:

1) Zamena glasa *ě* ijekavska, sa normalnim odnosom *ije: je* u dugim i kratkim slogovima (snijeg: rijèka, vjèra) i sa refleksom, za dobar deo bosanskih govora karakterističnim, dugog *ir* (ir) u vidu *ijer* (naizgled izjednačenim sa dugom zamenom glasa *ě* (*vijer* mesto *vir*, *pijer* mesto *pir* i sl.).

2) Boja vokala, ne samo kratkih nego i dugih, normalna u odnosu prema, uže uzetom, centralno štokavskom (uža štokavska baza književnog jezika). Ova pojava dolazi u obzir da se istakne zato što mnogi govori čisto bosanskoga tipa imaju zatvoreniju boju vokala *ā* i *ō* — (negde primetniju samo kod *ā*), a o zatvorenijoj boji i kratkih vokala može se govoriti na posebno posmatranim užim bosanskim područjima.

3) Arhaičnija akcentuacija, na stupnju, po pravilu uzeto, neprenesenog dugog silaznog akcenta, uglavnom bez razlike u njegovu položaju — na kraju ili u sredini reči (vodē, trāvē, okopāvā, uzēti, sjedīm i sl.).

4) Nedostatak tzv. sekundarnog duljenja vokala, u slogovima sa sonatom iza koga je iščezao poluglas (stārac — stārca, klīnci, mōmci, pām̄tīm i sl.).

5) Akcenatski tip u pluralu prezenta (1. i 2. lice) kategorija sa kratkim uzlaznim akcentom u infinitivu i singularu prezenta: sjēdjeti: sjēdīm, lōmiti: lōmīm, čitati: čitām, držati: držīm — bez starog povlačenja na krajni slog: *sjēdīmo*, *lōmīmo*, *čitāmo*, *držīmo* i sl. (nasuprot *sedīmo*, *lomīmo*, *čitāmo*, *držīmo*, u istočnijim zonama novoštokavskog akcenatskog sistema); akcentski tip prezenta zōvem, pēčem, grēbem (i zōvemo, pēčemo, grēbemo), bez dužine sloga iza akcenta (nasuprot akcentu zōvēm: zōvémo i sl. u istočnim zonama); naporedo s ovom pojavom idu i imenički akcenti tipa br̄do: br̄da, s̄elo: s̄ela — i sl. (Vuk: br̄da, s̄ela).

6) U dobrom delu ove govorne zone, normalno izražena glasovna antipozicija palatalnih afrikata *č*, *dž* i *ć* i *đ* po pravilu uzeto, — nasuprot susednom govoru Sarajevskog Polja i visočkom, gde ćemo pretežno naći i pravoslovno stanovništvo sa izgovorom samo *ć* i *đ*.

7) Zamena starih konsonantskih grupa *stj, zdj, i skj, zgj*, i prva palatalizacija glasovnih kombinacija *sk* i *zg* reflektuje se redovno u vidu zapadnoštokavske govorne crte *šč* i *žd*: *ognjišće, scéne, gušćer, zviždi* i sl.

8) Jotovanje dentalnih eksplozivnih suglasnika u oblicima složenih glagola prema prostom *ići* (< *iti*) reflektuje se u odnosu: *poć(i): pojem, nać(i): najem, prič(i): prijem* i sl.

9) Jotovanjem suglasnika posle kojih je davno iščezao poluglas u otvorenom slogu nije obuhvaćen ovaj govor: *zabrdje, prutje, snopje* (ili se pojava nalazi tek u procesu), osim, razume se, kad je reč o glasovima *n* ili *l*, koji su ovom procesu podlegli odavno u svim štokavskim govorima (*trnje, kolje* i sl.).

10) Ijekavsko jotovanje (tzv: najnovije) dentalnih suglasnika samo se javlja rasprostranjenije u pojedinim rečima (*đe, niđe* i sl.), ili su mu nepotpuno podložni pravoslavni u Lepenici, — ili je jotovanje frikraivnih u početnom stadiju procesa.

11) Čakavski refleks stare kombinacije *dj* (*di*), poznat kao sporadičan u krajevima zapadne i srednje Bosne, čuće se u retkim primerima i u nekim primerima u ređim slučajevima (*tuji* < *tudji* i sl.). Rasprostranjeniji je izgovor *greb, greblje, ređe* i *vrebac*.

12) Glas *h* je, kao i obično na bosanskohercegovačkom prostranstvu, svojina muslimanskog stanovništva, — potrebno je samo napomenuti da mu je izgovor nešto čvršće očuvan i u onim glasovnim pozicijama u kojima sam primećivao da ga poneki muslimanski govori ili gube ili čuvaju sa sasvim labilnom frikacijom.

14) U oblicima promenjivih reči dve pojave se mogu konstatovati:

a) neočekivano malo se javlja starih pluralskih oblika u deklinaciji, karakterističnih za široke oblasti zapadnije u Bosni i Hercegovini;

b) instrumental singulara imenica muškog i srednjeg roda sa palatalnim suglasnicima na kraju osnove: pored običnog *nožom, kraljom* — i *možem, kraljem*.

POSEBNO O GOVORNIM OSOBINAMA

I

VOKALI

1. ZAMENA GLASA Ě, PRĚ > PRI, — ĪR > IJER

Na čitavom terenu »jat« se reflektuje u vidu ijekavske zamene: *ije*, u dugim, *je*, u kratkim slogovima:

a) *sijeno, sijèna* (pural), *dijète, bijelā, bijèla, lījepī, lijèpa, izdijeljeno, òvije* (ovijeh), *dòbrijem, pòmiješāno*, — i sl.;

b) *djèca, vjèra, djèvojka, djèvēr, pòtjerati* (pòcerati), *sjème* (šeme), *òbjesiti, nèvjesta, mèded* i slično.

Osim neznatnih odstupanja, *i* mesto *ě*-ta javlja se kao posledica morfološkog ujednačavanja u glasovnim oblicima kategorija u vrstama reči, u padežima i glagolskim oblicima ili u srodnim rečima:

a) *voliti, želiti, viditi* — pored običnog *i* *voljeti, željeti, vidjeti* (*viđeti*), — opštija osobina bosanskih ijekavskih govora (glasovno ujednačavanje glagolskih kategorija: prema *nositi: nosim* dobijen odnos *i* *voliti: volim* — i sl.);

b) *ovi(h), oni(h)*, — *ovim*, — *dobri(h)*, pored *ovijem, dobrijem* i sl. (ujednačavanje, opštepoznato i rasprostranjeno na sve dijalekte, starih tvrdih i mekih osnova u zameničkoj i zameničko-pridevskoj promeni, tako da smo prema odnosu *ověhъ: našihъ* dobili ili *ovih: naših*, ili *ovijeh: našijeh*, ili se ukrštaju i jedan i drugi glasovni oblik, što je ovde slučaj i što je i inače vrlo rasprostranjeno u ijekavskoj govornoj oblasti);

c) nisam, — nismo — redè pored nijesam, — nijesmo jednako, ili gotovo jednako, običnog izgovora kod predstavnika svih triju konfesija (morfološki dobijeno nisam od nėsmb prema trećem licu jednine nije).¹⁾

I tako slično.

U ponekom slučaju *i* je nastajalo i glasovnim putem, van poznatih pravila za *i* mesto »jata« u poziciono određenim uslovima — opštim za čitavo ijekavsko područje (ispred *o* i *j*). Takve prirode je izgovor nedilja, kudilja (običnije nèd'lja, kùd'lja — v. dole) u čitavoj ovoj govornoj zoni. A na taj način, bez sumnje, nastao je i izgovor u toponimu Podàstinje (selo kod Kiseljaka) od starog Podbštěnjje (disimilatorno gubljenje zatvorenijeg diftonškog dela u sastavu starog *č*).

Zanimljivo je konstatovati da je u smislu ijekavskog izgovora čitava kreševsko-lepenička govorna zona ujednačena, ujednačena mnogo više nego što bismo mogli pretpostaviti, sa uzgrednim ikavskim natruhama mnogo redim nego što bismo ih ovde mogli očekivati. Kao jedinu ustaljeniju reč u ikavskom izgovoru na čitavom terenu beležili smo šikira, pa i nju smo koji put, i to u zapadnijim selima, slušali u obliku sjèkira (ili šekira). Ostali ikavizmi ili se češće javljaju u ustima ljudi koji ni inače nisu tipični govorni predstavnici svoga kraja, ili se kod tipičnih predstavnika čuju kao neobičniji izgovori, naporedni sa ijekavskim oblikom iste reči. Samo u selima oko Kiseljaka, i to ne u svakom, mogli smo zabeležiti po koji više uobičajeniji ikavizam. Na primer, izgovor bríst mesto brījest (i pored običnijeg brījest) tamo smo mogli čuti (u Podastinju); u Čizmi smo zabeležili nekoliko ikavizama neobičnih inače za čitavu ovu govornu zonu. Ova pojava napominje da se u tom pravcu bližimo ikavskoj govornoj oblasti i da su otud i teren oko Kiseljaka pomalo zapljuskivali ikavski uticaji.

Zamena kratkog *ě* iza *r* je u običnom položaju normalna kao i u ostalim ijekavskim govorima: rézati, sréća, přéćac, bréza, brézovina i sl., ali se u punoj doslednosti očituje široko rasprostranjenna osobina bosanskih ijekavskih govora: pri, prid < přè, prid;

prīko mosta, prikò rijekē, prid kućòm, prič (= preći) — prijěš (= predješ), prisòlit(i) (= presoliti), privuć(i) = prevući) i slično, — gotovo bez izuzetka u svim selima ispitivanog kraja.²⁾

Ne tako dosledno, ali je u velikoj meri običan refleks staroga prefiksa *pri-* (predlog nismo čuli u upotrebi) u obrnutoj glasovnoj antipoziciji — *pre-*:

da *preněsem* (= prinesem), *prevući* (privući) i slično.

U punoj doslednosti se i u ovoj govornoj zoni, kao i ostalim srednjobosanskim ijekavskim govorima, reflektuje dugo *ir* (ír) u izgovoru *ijer*:

vījēr ili vījēr (obično i vjēr = vīr), mījēr, mījēr (= mīr), umijèriti se (umijèriti se = umiriti se), vòdijēr, kùmpijēr i slično,

reflektovanje *ě-ta* u prefiksu *prě-* i predlogu *prěd* u vidu *i prě- > pri- prěd >* opet u svim selima ovoga kraja, sa retkim izuzecima kao *pěškīr*, izgovor *mīr* pored običnog *mījēr* i slično.

Obilan materijal koji ću dati iscrpnije u monografiji jasno će predočiti razliku između refleksa u kojima se ogledaju na jednoj: *īr > ijer (ijēr)* i *rī, ir* (ir kratko) na drugoj strani. Naime, a) refleks *ijer (ír)*, kao što rekoš, dosledan je; b) refleks *rije (< rī)*: *prijěćati* (= pričati), *pokrijěvati* (= pokrivati), običan je, ali je u velikoj meri i naporedan sa izgovorom *prićati*, *pokrivati* i sl., — a u velikom broju reči može se čuti samo izgovor sa dugim *ri*: *prītka* (ukoliko nije plītka), *prīća* — i sl.; c) kao refleks kratkog *ir* u vidu *je* javlja se u svojstvu stabilizovane glasovne osobine samo u rečima *sjeròma(h)* (i *šeroma(h)*), *sjeròmašan* i srodnim, nasuprot običnog izgovora *sīr*, *sīrīšće* (*sīrišće*), *ūsiriti* — i sl.

1) Uporedi tumačenje pojave kod Rešetara: *Der štokavische Dialekt* (Wien — 1907), str. 67, —

2) Uporedi i: *Der štok. Dial.*, str. 78—79, Ivšić: *Današnji posavski govor*, Rad Jugosl. akademije znanosti i umjetnosti 196, str. 172.

U mojoj analizi ovako klasifikovanog materijala za refleksive glasovnih kombinacija pokazalo se, kako ja mislim, nedvosmisleno jasno da treba računati sa činjenicama:

a) $\bar{i}r > ijer$ je glasovna pojava razvijena vrlo rano na izvesnom području ijekavskih govora (verovatno paralelno sa procesom pretvaranja diftonške vrednosti dugog \bar{e} -ta u dvosložnu njegovu zamenu), uslovljena prirodom sonarnog r u kombinaciji sa prethodnim dugim i (i)³)

Osim svega ostaloga, treba imati na umu da treba pojavu $\bar{i}r > ijer$ razlučiti na promenu na kraju i u sredini reči, prvu kao mnogo rasprostranjeniju na ijekavskom tlu, a drugu teritorijalno ograničeniju. A to znači da je posredi zajednički artikulacioni uslov za menjanje $\bar{i}r > ijer$ postojao na veoma širokom području ijekavskih govora, možda i na čitavom, a da je proces menjanja ove grupe u svim glasovnim pozicijama došao do potpune kvalitativne promene na ograničenijem terenu.⁴)

b) Sporadična pojava $rije$ mesto $r\bar{i}$ je posledica mešanja ijekavskih govora sa normalno očuvanim $\bar{i}r$ i govora sa $\bar{i}r > ijer$ (zato ja zasad pretpostavljam da je govorna crta $\bar{i}r > ijer$ unesena sa srednjobosanskog ijekavskog područja, ali definitivniji zaključak se može doneti tek posle preciznijih upoređivanja ovog sa srednjobosanskim govorima).

c) Ograničena samo na izvesne korene reči pojava ir (kratko) $> je$ ne može biti dobijena u potpuno paralelnom razvoju $\bar{i}r$ i ir , iako fonetski put za menjanje vokalske boje glasa i ispred r u začetku može biti isti; — naime, kao što će se videti u mojim detaljnijim analizama (koje sam za širi prikaz ovog govora već izvršio), ovde će biti posredi poseban proces stvoren u starom bilingvizmu starosedelaca koji su na svoj način primali izgovor naših reči sa \bar{e} -tom u dodiru sa sonantima.⁵) Izvesne reči frekventnije u upotrebi u biblingvističkim, tako da kažem, prilikama, tako isto i u prilikama međudijalekatskog dodira, počeo se isklizavati iz običnog razvitka glasovnih procesa i očituju se u jeziku, odnosno dijalektu, kao poseban odraz fonetskog razvitka, zagonetan za fonetičara da im nađe objašnjenje.

Kvantitativna vrednost dvosložne zamene »jata« u ovom govoru predstavlja zanimljivu pojavu za osvetljavanje problema diferencijalnih osobina u ijekavskim zamenama \bar{e} -ta. Ona je još zanimljivija kad u kvantitativna merenja uključimo i zamenu $\bar{i}r > ijer$. Obična zamena dugog \bar{e} u ovom i u mnogim srednjobosanskim govorima traži neminovno reviziju raznih, najviše neodređenih, konstatacija u našoj dijalektološkoj literaturi; treba revidirati podele ijekavskih govora, na običan način teritorijalno razgraničenih, na zone: 1) dugo $\bar{e} > ije$, 2) dugo $\bar{e} je$, — ili 3) dugo \bar{e} pod silaznim akcentom $> ije$ (sijeno), a pod uzlaznim $> je$ (ili dvosložno $ijé$) i sl. Naime, ovaj govor (ako izuzmemo sve ono što možemo čuti od predstavnika netipičnih za ovamošnji ijekavski izgovor) daje normalnu sliku zamene dugog \bar{e} : sijeno, rijeka — kako je ona obeležena u Vukovu izgovoru i kakva je u govorima istočnohercegovačkog tipa, uže uzeto istočnohercegovačkog. (O osobenosti ovog ovako obeleženog kvantiteta u vezi s pozicionim prilikama grupe ije i sl. posebno ću govoriti

3) Uporedi Miklošić: *Monumenta serbica*, str. 325—327.

4) Naši dijalektolozi su pojavu $\bar{i}r > ijer$, dosledno, ili gotovo dosledno reflektovanu na dobrom delu bosanske ijekavske teritorije, i pojavu $ir > je$ ograničenu samo na porodicu reči $sir\bar{o}mah$, $sir\bar{o}mašan$ ($sjer\bar{o}mah$ i sl.), i na izuzetno još po koju reč, tretirali neodvojivo jednu od druge. Upor. P. Ivić: *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika* (Novi Sad — 1956), str. 140; — pre toga M. Rešetar: *Der stokavische Dialekt*, str. 73—74, Stj. Ivšić, Rad, 196, str. 141—142, 166—167. Ivšić je, sasvim opravdano, u pojavi $ir > ijer$ video proces čisto fonetske prirode, i od te pretpostavke treba i polaziti u tumačenju svih prividnih refleksa \bar{e} -ta u kombinaciji i i r , samo ih treba raščlaniti da bi se moglo uočiti kako je, prema položaju i kvantitetu ovih dvaju glasova, svaka varijanta promena imala svoj poseban razvitak i da se vidi gde, u stvari, nemamo posla sa čisto glasovnim procesom.

5) I u vezi s ovom, i u vezi s drugim glasovnim promenama, o kojima sam ja odskora počeo pisati i o kojima ću pisati, otvara se širok krug problema da se mnogo štošta u bosanskim govornim tipovima objasni kao posledica bilingvizma, na razne načine manifestovanog.

u studiji, i pored onoga što sam već ranije govorio⁶⁾ i što je na više mesta u našim dijalektološkim ispitivanjima već potvrđeno). Ali se glasovna grupa *ije* od *i* u kombinaciji *ir* u kvantitativnom smislu ne ponaša istovetno sa običnom zamenom dugog *ě*, — ukrštaju se izgovori: *víjer* i *víjěr*, *vijèrovi* i *vijérovi* (čak obično i *vjèrovi*), *po-mijèriti* se i *po-mijéríti* se, — i tako slično. Samo brižljiva analiza (u kojoj se mora ići dalje od onoga što ću prvi put u detaljnijim opisima ovih izgovora učiniti) moći će pokazati zašto je običniji izgovor *míjěr* nego *vòdijěr* (iako i ovaj nije neobičan), i zašto je običan i izgovor *vodijěr* ali ne i *vodijéra* (nego *vodijèra*), zašto nije ni u *míjèru* nego u *mijèru* i tako dalje. Ako pođemo od činjenice, koju ja zasad samo kao takvu pretpostavljam, da su se u srednjobosanskim govorima diftonško dugo *ě* i dugo *ir* paralelno razvijali u *ije*, onda je potpuno shvatljivo da je u kvantitativnim razlikama ulogu diferenciranja igralo sonantno *r*, nejednako delujući u jednosložnim rečima, nejednako delujući i u pozicijama zatvorenog ili otvorenog sloga — i sl. Prema tome, nesumnjiva je i fonološka identičnost u zamenama dugo *ě* i dugo *ir*, iako one fonetski nisu potpuno identične.

Teži je problem objasniti ukrštanje dveju suprotnih pojava: *ě > ije* ili *je i prě > pri*. Ili je posredi fonetski proces u ovoj drugoj, posebno zameni glasa *ě* (ali na drugom ijekavskom terenu), ili možemo računati sa posledicama ukrštanja ijekavskih i ikavskih govora, to treba da pokažu dalja ispitivanja.

Zasad je najvažnije ukazati na najveće verovatnosti pretpostavki da se utvrde kvantitativne vrednosti u zamenama dugog *ě*:

a) ijekavizam, ovakav kakav je — vukovskog tipa, autohtoton je na ovom terenu, — to moramo pretpostaviti jer nam drukčije ne bi mogla biti objašnjiva dosledna dvosložnost duge zamene glasa *ě* (koju, još i to da kažemo, nije poremetio ni varijabilni kvantitet u zameni dugog *ir*), naslojavanje ijekavskog na prvobitni ikavski izgovor ne bi moglo biti da se ne poremeti obična kvantitativna vrednost u izgovorima tipa *síjeno*, *rijèka*;

b) dvosložnost duge zamene *ě*-ta i *ra* ovom najzapadnijem tlu prvobitnog ijekavskog kompleksa (kompleksa sa diftonškim *ě*-tom) upućuje na izvorno jedinstven proces, a daljim upoređivanjem ijekavskih govora u Bosni i drugde treba da se pokaže koliko je svaki jednosložan refleks ovakvog *ě*-ta (kasnijeg porekla, kao posledica mešanja domaćeg življa sa stranim stanovništvom, najpre turskim, a kasnije činovništvom i inteligencijom sa strane u sastavu austro-ugarske monarhije) (ukoliko van ovoga terena nije posredi ikavsko-ijekavsko govorno mešanje). Posle ovih i daljih ispitivanja biće nam, nadam se, sasvim jasno zašto u gradovima imamo jednosložan ijekavizam i u zamenu dugog *ě*, ili dvosložan sa dugim kvantitetom drugog sloga, a u najbližim selima čistu dvosložnu zamenu sa kratkim slogovima. U ovom pravcu upućena ispitivanja možda će nam pomoći, i dalje, u razgraničavanju starog ikavskog i ijekavskog terena.

2. BOJA VOKALA

Zamene glasa *ě*, kako se iz prethodnog izlaganja može videti, ne predstavljaju diferencijalna obeležja za razlikovanje u užem smislu istočnohercegovačkog govornog tipa u odnosu prema bosanskom ijekavskom. Diferencijalne bosanske osobenosti ovde su obeležja uže ograničenog gradskog govora, a videli smo i otkud je to došlo. Međutim, postoji niz fonetskih osobina po kojima vidna diferencijalna obeležja nose bosanski i hercegovački tip, svaki za sebe. I kad nisu ova obeležja teritorijalno razgraničena na bosansku, odnosno hercegovačku govornu zonu, kad je reč o bosanskim govorima, po ovim oznakama može se utvrditi šta je gde izvorno bosansko a šta hercegovačko, kao posledica migracionog strujanja sa hercegovačkog (i šire uzeto sa istočnijeg) na bosanski (uopšte uzeto, na zapadniji) teren. U nizu

6) J. Vuković: *Govor Pive i Drobnička*, Južnoslovenski filolog (JF) VII, str. 13—16. U mojoj studiji o ovom govoru biće više govora i o načinu kako prilikom ispitivanja na terenu treba sigurnije i preciznije utvrđivati kvantitativne vrednosti slogova u ijekavskim zamenama dugog *ě*.

govornih osobina karakterističnih za razlike u ovom smislu posebno mesto zauzima bosanska zatvorenija boja niskog i srednjeg vokala. Koliko se to može primetiti na kratkim vokalima, i koliko u ovom pravcu treba ispitivati i dalje bosanska prostranstva, ovde nije mesto da se utvrđuje. Ali srednjobosansko menjanje \bar{a} u $\bar{a}o$ (= \bar{a} zatvorenije) ili $o\bar{a}$ (diftonško \bar{a}), \bar{o} u $\bar{o}u$ ili $u\bar{o}$ (diftonško \bar{o}) jest izrazita fonetska osobina za razliku od hercegovačkog normalnog izgovora vokala uopšte. Kreševsko-lepenički govor, iako se u mnogočemu podudara sa srednjobosanskim govornim tipom (v. dole), ne nosi sa sobom ovu govornu osobenost. U njemu vlada vokalska boja hercegovačkog tipa. Ali pojava i zatvorenije boje dugoga vokala može se naći i ovamo, samo u individualnom govoru. Individualnih izgovora u boji vokala može biti svuda, ili u vezi sa nečim posebnim u prirodi artikulacionih organa ili kao posledice govorne afektacije. Ali ovakve pojave na ovom terenu neće biti bez uslovne veze sa srednjobosanskom osobinom. Naime, ja ovakve slučajeve, zabeležene kod žena na dva-tri mesta, tumačim kao sporadične srednjobosanske uticaje, došle putem dodira na skupovima (dernećima), putem ženidbenih veza, a posle može da bude i odraz ženske afektacije (pojava kod nas manje proučavana, ali od ne tako malog značaja za razvijanje i širenje govornih osobina.⁷⁾

3. GLASOVNI OBLICI TIPA GREB, GREBLJE

U zapadnijim bosanskim i hercegovačkim govorima rašireni su u ponekim rečima izgovori *e* mesto *a* ili *o* iza *r*: résti (= rasti), vrébac (= vrabac), grëb, grëblje (= grob, groblje), poznata osobina čakavskih govora (tamo još i krësti mesto krästi). U ovom kraju smo slušali kao naporedne i zgovore grëb, grëblje (i grëblje), i gröb, gröblje (gröblje), vrébac i vrábac, ali je redovno samo rásti. Po svoj prilici, ova glasovna osobina, vezana po poreklu za prirodu glasa *r* i susednog vokala, i od starina je imala areu postojanja prema istoku i širu nego što su dopirale stare granice čakavskog dijalekta.

II

AKCENAT I KVANTITET VOKALA

Neprenesen dugi silazni akcenat, — akcenatski tip sjédimo, zatim — zòvemo, — tip pòlje: pòlja (odnos singulara i plurala s čim ide naporedo i žito« žita) — ali sèlo: sèla, — nedostatak tzv. sekundarnog duljenja (stárac: stárca), — i, najзад, redukcija postakcenatskog kratkog sloga sa vokalom *i* ili *u* u glasovnoj kombinaciji sa sonantom (gràn'ca, mál'na) to su, kao što sam uglavnom napomenuo, osobine ovoga govora. Prva od ovih osobina je svojstvena i dobrom delu bosanskih govora, počevši još od Jablanice, ali ne znamo koliko postoji neprekinut pojas od ove najjužnije zone do tuzlanskog bazena (ili još i dalje) ove starije akcentuacije; a, uopšte rečeno, zapadnije štokavske zone sa starijom akcentuacijom (gde još ima i kratkog silaznog neprenesenog akcenta) nismo još izdvojili i razgraničili u našoj dijalektološkoj literaturi. Ostale od ovde pomenutih akcenatskih i kvantitativnih osobina u slogu jesu čisto bosanske prirode, i one i ovde predstavljaju u velikoj meri stabilizovanije govorne crte, iako se ne može reći da se odražavaju u potpunoj doslednosti. A nedoslednost se može protumačiti bilo novijim uticajem hercegovačkih govora (putem postepenog useljavanja stanovništva u manjim skupinama), bilo preživelim starijim osobinama u akcenatskim kategorijama promenljivih reči.

⁷⁾ Ni izbliza još nemamo jasnije predstave o bosanskoj prirodi i rasprostranjenosti zatvorenije boje dugih vokala, i pored onoga što su o njoj govorili Rešetar, Ivšić (i u posavskom govoru), P. Ivić, I. Brabec (tuzlanski govor). Ja imam prilično dosta prikupljenog materijala sa srednjobosanskog terena, naročito interesantnog sa ponekih punktova izrazitije ovom pojavom obeleženih, ali sam još daleko od toga da joj mogu uhvatiti granice i da je mogu u raznim njenim vidovima izdiferencirati.

1. NEPRENESEN AKCENAT

Danas već u nejednakoj meri (i kad upoređujemo govor sela, i kad ispitujemo u takvom upoređivanju pojedince u istom mestu, neka su oni žene ili ljudi istih godina, istoga načina života) ogleda se na čitavu ovde ispitivanom prostranstvu sistem neprenesenog dugog akcenta: vodê, okopāvā, sinōvā, zelembâc, glavâr, oko ūstâ — itd., itd. Dobrim delom ovaj sistem neprenošenja dugog akcenta narušen je. Od iste osobe čuće se preneseni i nepreneseni ovakvi akcenti, ali i pismeni ljudi radije će, čini mi se, reći: okopāvā nego okòpāvā.⁸⁾ Od starijih ljudi i žena, razumljivo je, može se čuti više ovakvih neprenesenih akcenata, ali od sela do sela i tu postoji razlika koliko će više ili manje biti jednih i drugih. Najvažnije je ovde napomenuti da smo u pojedinim selima nalazili osobe koje gotovo isključivo imaju ovaj akcenat, ali opet ne sasvim dosledno sačuvan. Takve osobe smo mogli izdvojiti u njihovoj sredini po ovoj govornoj osobini, — samo po ovoj. Međutim, u ponekim selima, osobito u kreševskoj zoni, kao da većinom, bar stariji ljudi (i žene), tako govore. U tom smislu je zanimljiv slučaj na koji smo naišli u selu Grahovcu. Muslimanka, šezdeset godina stara, dala nam je priliku da zabeležimo:

mjesecî, tî si Nānîn, iz ovîh br̄dâ, jučêr, sa strānâ se zamûti, sjeđim, šêsêt mi je, nêcê iznîjet, peškîr. kakîje (= kakvijeh), ko njê (= kod nje), kod cestê, u Sâlkê, djecê, da oprostîš, u Nānê, bježî, nâšije ljūdî, crvenî se, insân, sinōvâ, gorî, imāmo drvêtâ, jergovân, u Mêhê, u Vâhdê, postî, ne postî svîjet, ne stoji, one učê s djecôm, bez matêrâ, vrišcî (imāmo ponovljeno dvaput, akcenat *imāmo* ni inače nismo mogli zabeležiti, što ôu u široj analizi, u studiji, objasniti, — ali je važna činjenica da i u njenu izgovoru postoji kratki uzlazni akcenat ispred dugog sloga i da se, osim toga, može čuti i od nje izgovor kao pod vòdôm, iako retko).

Ovakvo mnoštvo silaznih akcenata na nepočetnom slogu beležili smo u kreševskim ponekim selima i od po više osoba, sa neznatno većim odstupanjima nego što je to bio slučaj sa muslimankom u Grahovcu. U ovom pogledu nam je bio izrazito karakterističan govor muslimana u Mratinićima, ali u približnoj meri toliki procenat neprenesenog akcenta mogli smo beležiti i od katolika u ponekim selima. U Mratinićima smo čuli:

istrêsô, u Kiseljâk, pritrêsāmo, pilānâ, êvo glāvê, budžâk, jednôc, dvâdesêt tako!), muhtâr, brāvâ, dvâ-trî pût, po pêt sinōvâ, od starinê, zovû, môga djêdê, šeromâh, poljâr, hajvân, heptê, kompijerâ, nêcê, izljeçû, od plâcê, ocê se, odvedû je, bîlo je ljūdî, dôjû iz vòjskê, uzêt, prodâjêm, otîci, hajvân, cêtres prvê, Jugoslovênâ, Francûzâ, Poljâkâ, sesêt, rânê (= hrane), nijednê, ozgô, izbâcê, otîci, držâk — ònô što se drži, ne komandîjerâ. Antê. od jednê, austrijânskû, polijeçû, ôvcê i kozê, zemljê, razgovârâ, dovlâçî, pêt krûnâ, — još mnogo ovakvih akcenata (ređe preneseno: džžîmo, imâ višê brāvâ — i sl.).

Vrlo je zanimljiva pojava da se u sistem neprenesenog akcenta uklapa potpuno i duga zamena glasa ê (vidi i ovde u primerima: nêcê iznîjet, kakîje — Grahovci, izljeçû, ne komandîjerâ, polijeçû — Mratinići), tako da dobijemo sasvim neobičnu crtu u opštem akcenatskom sistemu: kratki silazni akcenat samo u dvo-složnoj zameni ê-ta. Ova pojava ima dvostruk značaj za dijalektološka promatranja:

a) postavlja se problem različite fonetske i fonološke vrednosti dvosložne zamene ê-ta u sinhroničkoj perspektivi, — i

b) treba je posmatrati i u istorijskoj perspektivi: kada i kako su se vremenski naporedo vršili procesi ijekavske zamene glasa ê i prenošenja silaznih akcenata?

Ovu pojavu reflektovanu u izgovoru izljeçû i sl. konstatovao sam kao tipičnu i za govornu zonu oko Jablanice i Rame, gde se akcenatski sistem u svojoj arhaičnosti podudara sa zonom kreševsko-lepeničkom.

⁸⁾ O starom akcentu u bosanskim govorima vidi Ivić: *Dijalektologija*, str. 141.

Da se posebno objasne, zahtevaju pojave tipa imāmo, sjēdīmo (a nikad imāmo, sjedīmo, — pored sjedīm — i sl.) i pòsò, dòšò (a nikad posò, došò, što znači da je istorijski redosled fonetskih promena: 1) posào posao, pa tek onda 2) pòsao > pòsò).

2. PREZENTSKI AKCENAT TIPa SJĚDĪM : SJĚDIMO

Po pluralskom akcentu ovoga tipa glagola razlikuje se istočnija i zapadnija štokavska zona, prema odnosu:

sjēdīm (šēdīm) : sjedīmo (šedīmo), lòmīm : lomīmo, pècēm : pečēmo, čitām : čitāmo, držīm : držīmo (odnos singularskog i pluralskog akcenta u 1. i 2. licu): sjēdīm : sjēdimo, lòmīm : lòmīmo, pèčem : pečemo (ovde razlika i u kvantitetu vokala ispred ličnog nastavka).

Granica između dveju zona podeljenih ovim akcentom nalazi se negde između istočne (današnje) i zapadne Hercegovine i između istočnobosanskih i srednjobosanskih govora (u ovim predelima još je nemamo tačnije obeleženu). Na zapadnijem štokavskom terenu, ukoliko imamo i akcenta sjedīmo, čitāmo, držīmo i sl., on je preživeli ostatak migracionim putem unesenih kategorija sa istčonog područja, ili može biti i autohtoni preostatak starijeg pluralskog akcenta lomīmò — i sl., ili, na koncu, može biti unošen i sa najzapadnijih područja (i čakavski govori imaju starijeg akcenta po mestu — krajnji slog) u ovim kategorijama.

Kreševsko-lepenički govor ima bosanski tip ovih akcenata, ali smo mogli beležiti i akcente tipa zovēmo, ležimo, postīmo, više u kreševskoj nego u lepeničkoj zoni i više u selima prema Visokom (i od strane donje Lepenice i od strane Kiseljaka). Zanimljivo je, pored svega ostalog, da kod glagola sa infinitivnom osnovom na — a imati, čitati — i sl.) nismo nigde mogli čuti nikakav drugi akcentat, nego čitām : čitāmo, imām : imāmo. Da li je akcentat tipa sjedīmo hercegovačka crta, posledica hercegovačkog useljavanja, kao što drugih refleksa u tom smislu stvarno imamo (kao odstupanja od osobina koje se po pravilu u ovom kraju očituju), ili je posredi stariji autohtoni akcentat, još ne iščezao, teško je sa sigurnošću utvrditi. Izvesnih indicija ima (kao što će se to u mojim analizama na drugom mestu moći detaljnije pokazati) da nas upute na pretpostavku da su ovo ostaci starijeg stanja. Poseban je problem koliko se može govoriti i o tome koliko je infinitivnoj akcenatskoj kategoriji imati (*imāti), siēdīeti, držīati, lomīiti i sl. (ovako ujednačenoj) i od najstarijih starina odgovarao pluralski prezentski akcentat* imāmō, *sēdīmō, *držīmō, *lomīmō i sl. koliko štošta ovde nije nastajalo putem ujednačavanja prema paralelizmu u infinitivnim kategorijama. (Ja nikako ne mislim da se ovde reflektuju metatonijski odnosi na praslovenskom tlu. kako je to pretpostavljao Belić⁹), — to ću, nadam se, jednom prilikom moći da dokažem).

Posebno je zanimljivo da se u ponekim selima mogu čuti i akcenti: vršēmo, vūcēmo i sl. — prema vūći, vūc (ili vūći), vrījeć(i), kakve smo beležili u Gođuši (visočko područje) i ponegde u kreševskom i u lepeničkom kraju. Ovi ovakvi akcenti, ranije nepoznati, posvedočeni su i u tuzlanskom području (po obaveštenjima koja sam našao u rukopisu doktorske disertacije prof. Ivana Brabeca, i po usmenim saopštenjima koja sam od njega dobio). Nema sumnje, akcenti vučēmo, vršēmo predstavljaju noviu pojavu, nastalu u ukrštanju akcenatskih tipova sjēdīmo i sjedīmo i sl. Koliko i ovakvih, sasvim neočekivanih, akcenata ima gde još u Bosni, ili gde drugo, treba da se ispita i za beleži.

Neakcentovani kvantitet tipa zovēm — zovēmo, pèčem — pečēmo, izabèrem — izabèremo (prezentska akcenatska kategorija sa — e i kratkim uzlaznim akcentom na osnovnom slogu) postoji na svoj način izukrštan sa izgovorom zovēm — zovēmo ili zovēmo i sa svojim granicama prostiranja (ne uvek podudarnim sa tipom

9) A. Belić: *Akcentatske studije I* (Beograd — 1914), str. 160—62.

čitam — čitāmo i sl.), kao karakterističan za srednjobosanske, zapadnobosanske i zapadnohercegovačke govore. Ali se i u srednjoj Bosni, koliko je ja poznajem, često meša izgovor zòvemo sa običnijim zòvem — zòvemo.

3. IMENIČKI TIPOVI PÒLJE : PÒLJA, SÈLO : SÈLA i sl.

Po antipozicijama singularskog i pluralskog akcenta kod imenica srednjeg roda središnji novoštokavski govori variraju između odnosa koji se, uglavnom, mogu predstaviti u ovim shemama:

I

1) odnos: pòlje : pòlja (< poljǎ) — stari akcent na osnovnom kratkom slogu, pomeran u pluralu na krajni slog (pòlje : *pòljǎ > pòlje : *poljǎ > pòlje : poljǎ — baltijskoslovenska epoha i dalje);

2) odnos: rǎlo : rǎla (*órdlo : órdlǎ > rǎlo : rǎla — izvorni akcenti — slovenska epoha i dalje srpskohrvatska;

3) odnos: sèlo : sèla (< seló : sèla, nastao — kad? — na praslovenskom ili tek na srpskohrvatskom tlu, odnosno u posebnom razvitku slovenskih jezika;

4) prema prvom i trećem tipu, manje ili više u saglasnosti, stoje paralelno tipovi sa dugim osnovnim slogovima:

a) síjeno : sijèna (< s̄eno : s̄enǎ < *s̄enǎ; 2) písmo : písāmā — gen. pl; — ovakvu sliku daje Vukov i Daničićev akcent, sa izvesnim nekonzekventnostima, kao što je odnos žíto : žíta — nesaglasan sa odnosom rǎlo : rǎla, koji lepo čuva staru razliku akcenatskih odnosa u singularu pòlje : *órdlo;^{9a)}

II

1) odnos pòlje : pòlja i njemu jednak odnos rǎlo : rǎla (sa odbleskom starih razlika samo u vidu prenošenja na proklitiku: ú polje : nǎ ralo);

2) odnos sèlo : sèla — kao kod Vuka i Daničića;

3) síjeno : sijèna i písmo: písma (reflektovane antipozicije singularskog i pluralskog akcenta kod imenica sa dugim osnovnim vokalom, sa izvesnim nedoslednostima u vidu izuzetaka;

— akcenatska slika očitovana u osobenostima durmitorskog govora;¹⁰⁾

III

1) odnos pòlje : pòlja i s njim izjednačen odnos rǎlo : rǎla;

2) odnos sèlo : sèla (izjednačen po poziciji singularski i pluralski akcent);

3) odnosima kratkih odgovaraju i odnosi dugih akcenata: a) síjeno : sijèna (uporedi pòlje : pòlja) i b) písmo : písma (uporedi sèlo : sèla);

— akcenatska slika koju daje kreševsko-lepenički govor.

Svi ostali govori kreću se sa manje ili više doslednosti između ovako grubo uhvaćenih shema.¹¹⁾

9a) — cvalo beleženo * órdlo treba čitati: or diftonške vrednosti sa uzlaznom intonacijom koja obuhvata i sonantno r.

10) J. Vuković: *Akcent govora Pive i Drobunjaka*, Srpski dijalektološki zbornik (SDZB) X, str. 247—253.

11) Uporedi, između ostalog Rešetar: *Die serbokroatische Betonung der südwestlichen Mundarten* (Wien — 1900) str. 65—72 — i Ivšić. *Današnji posavski govor*, Rad 197, str. 252 i dr.

Kreševsko-lepenički govor se sa Vukovim akcentom slaže u antipozicijama pòlje : pòlja, prenesenim i na tip ràlo : ràla (kod Vuka samo izuzetno), ali se razlikuje i od njega i od durmitorskog akcenta akcentom sèlo : sèla. On, uglavnom uzeto, i ovde pokazuje srednjobosanske osobine. Izvesna odstupanja, kao što smo ponegde mogli zabeležiti ràla (ali redovno žita, sita — prema sító), ili, na drugoj strani (vrlo neobično za ovaj govor) sèla, i (koji put češće) sèlā (i prema sèla), ili, na trećoj strani, na dva mesta zabeleženo jâja (Gornji Palež), vrâta (Duhri), čine pomalo sliku zamršenom i na ovom terenu, i traže brižljivije analize da bi se objasnila razvojna linija singularskih i pluralskih akcenatskih odnosa kod imenica srednjeg roda. Upoređivanja i onog što se javlja kao pravilo i onog što predstavlja izuzetke od opšte pojave i na ovom terenu, i u durmitorskoj akcenatskoj slici, i u slici Vukova i Daničićeva akcenta, — svega jedno s drugim (kad se vodi računa i o stabilnije utvrđenim antipozicijama u ruskom jeziku) — mogu biti zanimljiva, — i potrebna su da bi se konačno moglo prosuditi šta je sve stvoreno, i kako je što stvoreno, na praslovenskom (i ranije na baltijskoslovenskom) tlu, a šta je i kako je šta nastajalo na srpskohrvatskom dijalekatskom tlu.

U tim, i još proširenijim, upoređivanjima možemo sagledati osnovne konture u spletu razvojnih linija, da bi se moglo pretpostavljati što je na kom terenu starije od čega. Da li je, recimo, akcenatski odnos sèlo sèla (Vukov i durmitorski) stariji od odnosa sèlo : sèla (kreševsko-lepenički i šire bosanski, i uopšte zapadniji štokavski)? Ako možemo biti sigurni u starinu odnosa selò : *sel̃^o (gen. plur. u metatonijskoj praslovenskoj eposi), nismo sigurni i u stariji stabilizovan odnos selò : sèla (svakako analogijski: i prema genitivu plurala prenesen akcenat na osnovni slog, i po ugledanju na antipoziciju pòlje : poljā), iako ruska situacija u vidu odnosa cmeklò : cmèkla i sl. upućuje na praslovenski teren. (Ruska sklonost ka stvaranju antipozicija ogleda se, paralelno kreševsko-lepeničkoj situaciji, svakako vrlo novoj, u ujednačavanju akcenatskih tipova pòlje : poljā i ràlo : ràla u tipove pòlje : poljā i ràlo : ralā (ovde pòlja : ràla). U svakom slučaju mora se poći od starijih odnosa u vidu : pòlje : *poljā (baltijskoslovenska antipozicija), selò : selā (sa metatonijskim genitivom plur. *sel̃^o) i žito : žitā, a ne od u obrnutom smislu paralelnih antipozicija pòlje : *poljā i selò : sèla, kako je to u svoje vreme pretpostavljao Belić, nalazeći i u jednom i u drugom odnosu singularskog i pluralskog akcenta rezultate dobijene u procesima slovenske metatonije,¹²⁾ a previđajući da smo u saglasnosti sa odnosom vòdy (nom. plur. imenica-a osnova): vodā morali naslediti iz iste epohe i odnos pòlje : poljā (od starijih odnosa vòdy : vodā i pòlje : *poljā).

4. SEKUNDARNO DULJENJE VOKALA

Među osobinama srednjobosanskog govornog tipa zastupljenim u ovom govoru vidno se ističe i nedostatak sekundarnog duljenja. Kategorije kvantiteta:

klínac — klínca — klínci, stárac — stárca — stárce, kònac — kònca — kònce, tǔgovac — tǔgovci, màgarac — màgarca — màgarci, mòmak — mòmci, òvce, nàviljak (nàv'ljak) — nàviljka, slánka, pám̃tim, sinòvac — sinòvca — sinòvci, òdbornik i tako dalje — vlada u velikoj meri, — gotovo svi slučajevi kad je u glasovnoj skupini poluglas reduciran između suglasnika od kojih je prvi sonant pokazuju nedostatak duljenja prethodnog vokala. Najveći broj ovakvih primera i nismo mogli zabeležiti u drukčijem kvantitativnom obliku nego što ih daje ovde pokazna slika primera. Ali sámo po koja od ovakvih reči nije neobična, ili nije sasvim neobična, da se čuje i sa oblikom sekundarnog duljenja. Izgovorne oblike, npr., òvca — òvce i sl. slušali smo tu i tamo, pored mnogo običnijih òvca — òvce. Dalje, imenicu djèvòjka mogli smo beležiti samo u izgovoru sa dugim vokalom ispred sonanta. Srednjobosanski karakter u ovoj govornoj osobini, koja se formirala kao vrlo stabilizovana, remećen je izvesnim neznatnijim uticajem hercego-

12) Akcentske studije, str. 84—86.

vačkog govornog tipa. Nije slučajno što je baš imenica *ovca* kolebljiva po izgovoru: hercegovačko pokretno sotčarenje u dodiru i sa bosanskim živiljem imalo je dovoljno uslova da i u bosanski govorni tip infiltrira svoj izgovorni kvantitet baš ove reči. Razume se, i kad je reč o ovom slučaju, treba imati u vidu i posledice hercegovačkog useljavanja u ovaj govorni prostor. Izgovor *djèvōjka* i inače je rasprostranjen u Bosni, i pitanje je da li će se gde, pored svih izgovora tipa stárca, pámtim, slámka i sl., čuti i *djèvojka*, i kad sve imenice baš ovog tipa po načinu građenja imaju kratak neakcentovan vokal ispred sonanta: *zàgorka* i sl. To, svakako, znači da je imenica *djèvōjka* kao leksička jedinica u ovom izgovoru osvojila i sred-njobosansko tlo. Nedostatak sekundarnog duljenja na bosanskom terenu mora biti osobina formirana još od starijih vremena, — koliko je (iako ne do krajnje mere) živa u osećanju ovamošnjih ljudi, najlepše pokazuju nove reči, koje joj se dosledno podvrgavaju, npr.: *òdbornik*, *ùpravnik*, mesto širom rasprostranjenog centralnoštokavskog izgovora *òdbōrnik*, *ùprāvnik*.

Govorni odnos postojanje i nepostojanje sekundarnog duljenja vokala na bosanskom prostranstvu treba teritorijalno razgraničiti, zato što je ovo jedna od najizrazitijih pojava za diferencijalna obeležja bosanskog (tipično bosanskog) i hercegovačkog tipa i zato što će, kako ja mislim, moći da u dobroj meri obeleži migraciona strujanja od hercegovačkog (ili uopšte istočnijeg i južnog) prostranstva do raznih tačaka na bosanskom terenu. Za upoznavanje zapadne Bosne, koliko sam ja, dosad samo uzgred, mogao primetiti, istraživanja samo u ovom pravcu doneće nove koristi i dijalektologiji i etnografiji. U mojim dosadašnjim ispitivanjima biće vrlo interesantna slika koju, na jednoj strani, pruža trnovski kraj (najjužniji bosanski deo u srednjem pravcu) i, na drugoj, kreševsko-lepenički (najzapadniji ije-kavski u neprekinutom kompleksu), kad se uporede i podvrgnu analizi podudarnosti (osnovna oznaka) i nepodudarnosti u pojedinostima. Poseban problem će biti da se utvrdi koliko nedostatak sekundarnog duljenja može biti posledica kvantitativnog ujednačavanja slogova u oblicima promenljivih reči i u stranim rečima, ili koliko bi to ovamo mogao biti rezultat posebnog starog čisto fonetskog procesa u glasovnom menjanju reči posle *čubljenja* poluglasa.

5. POSTAKCENATSKA REDUKCIJA KRATKIH VOKALA

Sa nedostatkom sekundarnog duljenja postakcenatska redukcija kratkih vokala *i* i *u* stoji u potpunoj podudarnosti da i u ovom govornom tipu obeleže diferencijalno odnos bosanski prema hercegovačkom govornom tipu. Visoki vokali neposredno iza akcenata podlegli su sužavanju izgovora. Pod kojim uslovima? Primeri će pokazati da ih nije teško utvrditi. Samo, pre nego što ih navedem, treba napomenuti da postoji velika varijabilnost u izgovoru — od primetnijeg izgovora redukovanog vokala (*i* i *u*) do potpune redukcije. Na običan način teško je precizno predstaviti ovakvu varijabilnost, — ja ću se ovde poslužiti izdvajanjem redukovanog vokala gore iznad reda, apostrofom kad se čuje samo neodređen prizvuk reduciranog vokala i ispuštanjem vokala kad se u govoru ne oseća više ni trag redukovanog vokala, kad je on sasvim reduciran:

Grànica, obično i gràn'ca, ili još običnije, grànca, màl'na — màl'ne ili màlna — màlne, plátla sam (= platila sam), dōl'na — dōl'ne ili dōlna — dōlne, dob'la ili dōbla, govòrta — govòrli, zabrán'ti, zabrán'ti ili zabránti, osvàn'lo, osvàn'ti (= osvanulo, osvanuti), uzmán'ti (uzmahnuti), urésti (uresiti), prenòsti (= prenositi) — itd., itd.

Nasuprot ovome ovakvom izgovoru, stoji čvrst izgovor postakcenatskog vokala *i* i *u* u primerima: *podmladiti*, *mladika*, *nàđuti se* i sl.

Redukovanje, odnosno redukciju vokala neposredno iza akcenta, kako se jasno vidi, uslovljava izgovor sonanta ispred vokala ili iza vokala koji su gubi, ili je posredi položaj vokala ispred koga se nalazi strujni suglasnik. Prema tome, redukciju izaziva poseban način izgovora suglasnika koji se mogu delimično voka-

lizovati (sonanti) ili koji se mogu duljiti i na taj način u jačoj meri učestvovati u formiranju sloga. Ni običnim sluhom nije teško primetiti da je u izgovoru, recimo, *dòbla* (*dòbila*) sonant *l* u primetljivoj meri vokalizovan. Uopšte uzevši, bosanski izgovor sonanta ima svoju specifičnost. Ja sam u izgovoru *vòlōvā* u srednjoj Bosni beležio primere gde implozija sonanta *l* ide do te jačine da dobijamo neku vrstu geminate: *vòllōvā* — i sl. Na taj način nam može biti objašnjiva, na prvi pogled neobjašnjiva, činjenica da u akcenatskom sistemu, još sasvim čvrsto očuvanom, sa bogatom politonijom i bogatim kvantitativnim razlikama između akcentovanih i neakcentovanih slogova imamo ovako izrazitu pojavu redukcije neakcentovanog kratkog vokala. Preciznija merenja kvantiteta sredstvima kojima danas raspolaže eksperimentalna fonetika utvrdiće koliko će u ovakvom položaju biti kraće nego obično izgovoreni i ostali vokali, ali je ovde dovoljno konstatovati da takva skraćivanja na običan sluh ne deluju.

Kao posledica redukcije postakcenatskog kratkog *i* i *u* javlja se i bosanski fonetski specifikum: postojanje diftonga sa sonantom u sastavu, na jednoj strani, i, uopšte uzeto, poziciono duljenje vokala iza čijeg sloga se gubi kratko *i* ili *u*.

Tako imamo stvarne izgovore:

a) *gránca* (sa dugim uzlaznim akcentom koji obuhvata čitavu diftonšku vrednost u vidu *an*, i što se može kretati do izgovora *grāca*), *mālna*, *okrénti* (ispred eksplozivnog suglasnika više izrazitiji izgovor *okrēti*) — i tako dalje, gde god je u pitanju položaj reduciranog vokala iza sonanta, i gde god je u pitanju potpuna redukcija;

b) *bi dōbla*, *prenōsti*, *gránica* — i sl. sa akcentom kratkim uzlaznim, u stvari, poludugog kvantiteta : *dōbla* (ako bismo ga tako mogli obeležiti).

U stvari, svaka ova redukcija o čijoj prirodi i uslovima govorim, neminovno uslovljava i pomeranje kvantiteta u akcentovanom vokalu koji ju je izazvao (ako, razume se, kvantitet sloga nije već bio dug), što, drugim rečima rečeno, znači re-kompenzacija kvantiteta.

Dodajmo još ovde samo jednu potrebnu napomenu: makar koliko da se u svemu što sam ovde rekao o postakcenatskoj redukciji ogleda glasovna pojava stabilizovana i u kreševsko-lepeničkom kraju, postoji i izgovor sa приметно sačuvanim *i* i *u* u istom položaju. Pored izgovora *gran'ica*, *gran'ca* ili *granca* može se čuti i *grānica*. To bi značilo da osećaj za glas *i* i *u* ovom položaju još postoji, a on može biti podržavan i čvrstim postojanjem istoga glasa u gen. plurala — *grānicā* — i sl. Ne bih rekao da će se normalniji izgovor vokala ovako izloženog redukciji čuti i u slučaju ako je ispred njega sonant *l* (on je u Bosni najviše sklon vokalizovanju): *mālina* — ili slično.

6. OSTALE OSOBINE AKCENTA I KVANTITETA

Ovde može biti pomenuto nekoliko osobina u akcentima kategorija reči i kategorija oblika u promenljivim rečima koje ovamo mogu služiti kao diferencijalna obeležja, manje ili više određena po stabilnosti, manje ili više razgraničena po teritorijalnom prostranstvu.

1.

Jednom terenu bosanskih govora (zasad ne znamo koliko je rasprostranjen) posebno obeležje daju kratki slogovi u osnovi zbirnih imenica građenih pomoću nastavka *bie*: *grānje*, *prūće* i sl. U ovom govoru je ta crta izrazito uočljiva:

grānje i *grānje*, *prūće* i *prūće*, *trnje*, *grēblje* i *grōblje*, *snōplje* i sl.

Ali se sporadično javlja i dugi silazni akcent, karakterističan za izgovor kako su ga Vuk i Daničić zabeležili: *prūće*, *grēblje* (*grōblje*) — ova poslednja reč češće (zanimljivo je da, pored kog retkog primera *prūće*, nismo nigde zabeležili *grānje*, a

ovu reč smo od ovakvih najčešće slušali). U ostalim govorima bosansko-hercegovačkog prostranstva ove imenice različito variraju po kvantitetu akcenta u osnovnom slogu: grânje, prûće, lišće — uvek tako, a snóplje, gróblje, zélje — uvek tako — u crnogorskoj Hercegovini i drugde.

2.

U dobrom delu ijekavskih govora istočnije — imenice tipa grád — gráda i tipa stríc — stríca, vršāj — vršāja i sl. imaju varijabilan akcenat u genitivu plurala: gradóvā (običnije) i grádōvā (ređe), — kako će se ovaj padež izgovoriti, zavisi od rečenične intonacije. U ovom kraju je mnogo stabilniji prvi od ovih dvaju akcenata:

sinóvā, vjeróvā (= virova), stričévā, vršájéva, kraljévā, sudóvā, listóvā, prázóvā (práz — práza), pasóvā (pás — pása), knezóvā i sl. (prema čemu idu i zavisni padeži u pluralu: sinòvima, u vjeròvima i sl.), i uporedi i stari akcenat : sinóvā.

3.

Kao i inače u centralnim štokavskim govorima, i ovde se u punoj meri ogleda lokativni akcenat tipa:

na kamènu (kámēn), u obláku (öblāk), u vršāju (vřšāj), na drvétu, po govòru (góvōr), u grmènu (gr̄mēn); u křvi (křv — křvi), na smřti (smř: — smřti), u mladósti (mládōst — mládosti), u žalósti (žálōst — žalosti) i sl.

4.

Često smo beležili pomeren akcenat u genitivu kod zbirnih imenica tipa jǎgnjād:

kod janjádī, od pašćádī, — i sl.

i ne znam koliko bi se mogao čuti i akcenat pašćádi, jǎnjádi i sl. Akcenat pašćádi i sl. slušao sam samo u zapadnijim ijekavskim govorima. Na sličan način se reflektuje a akcenat iz Gunjání prema nominativu toponima Gúnjāni (selo) — plurale tantum.

5.

U akcentu zameničkih oblika, na prvome mestu, vlada izgovor:

tébe, méne, njéga, — zà tebe, zà mene, zà njega, — tébi, méni, njému, nasuprot Vukovu i uopšte istočnijem izgovoru tèbe, za tèbe i sl.

6.

U zapadnijim štokavskim govorima može varirati akcenat pokaznih zamenica òvāj, ònāj, relativno upitne kòjī — sa ovim, u književnom jeziku ozvaničenim, akcentom, — ili sa kratkim silaznim: óvāj (óvi), ónāj (ónī), kójī i sl. Osim toga, može biti i prvi od ovih dvaju akcenata a da se čuje akcenat prenesen na proklitiku: òvāj (ili òvī), ali ù ovom; kójī, ali ù kojī — i sl. (Ovakvo ukrštanje akcenata i nepravilno prenošenje slušao sam kao obično u Mostaru, ponekad i u Sarajevu. Međutim, u ovom govoru sam beležio normalan izgovor òvaj i òvī, kójī, — i u òvom i sl.

7.

U kategorijama glagolskih oblika može se naći sitnijih osobnosti i ukrštanja različitih akcenatskih tipova, formiranih različito na centralnim štokavskim područjima.

a) Osim prezentskog akcenta u kategorijama o kojima je gore bilo reči vredno je pomenuti:

1) neujednačenost kvantiteta u tematskom vokalu *e* u prezentskoj osnovi: osim pomenutog kvantiteta u tipu zovem, odstupanja od Vukova kvantiteta imamo u izgovoru trésem, pored trésēm (iza dugog uzlaznog akcenta), čújem, zapítkujem, pròdajem, pored dosta običnog čújēm, zapítkujēm, pròdajēm (kod muslimana češće nego kod ostalih, — varijabilan kvantitet glasa *e* u sastavu nastavka *je* za prezentsku osnovu, — mnogi govori imaju ovde isključivo *e* kratko);

2) stabilnost posebnog akcenta u 3. licu plurala u kategorijama tipa pričām, izàzīvām — i sl.: pričajū izazívajū — i sl. (u ponekim govorima istočnije mešaju se akcenti pričaju i, običnije, pričajū, izazívajū i izàzivajū — još običnije).

b) Ponešto se može čuti sačuvanog starog odnosa u razlici akcenta muškog i srednjeg roda, na jednoj, i ženskog roda, na drugoj strani, u obliku radnog prideva tipa bío — bīla : bīla, plural bīli : bīle (čakavska i dubrovačka, od starina nasleđena osobina), ali se sa ovakvim akcentima ukršta i novija pojava ujednačavanja u korist ženskog roda: bīlo — bīla, bīli — bīle, koja je inače preovladala na centralnom štokavskom terenu; zapadnijeg tipa su i akcenti umřla i sl., koji se vrlo često mogu čuti u ovom kraju; manje se na ovom terenu može čuti akcenat tipa: ōrāli, úzorāli, prŏčitāli i sl., — rekao bih da su, koliko ih ima, u ovaj govor uneseni iz Hercegovine, ili otkud drugo.

c) Akcenat infinitiva u kategorijama s osnovom konsonantskog završetka i dugim osnovnim slogom javlja se obično u vidu silazne intonacije (i prenesene u složenom glagolu): vūći, trēsti, mřjeti, dŏvūći i sl., više kao posledica prilika što je na bosanskom tlu redak dvosložni infinitiv ovakvih (prostih) glagola (pored vūć, i sl.). Ali se ipak može čuti i dŏći, dovūći i sl., a nigde nisam mogao zabeležiti i mřjeti, vřijēći i sl.

8.

a) Rekao bih da je u komparativu priloga pridevskog porekla običniji izgovor sa dugim krajnjim slogom: bŏljē, vīšē, mánjē i sl., iako se često može čuti kratak krajnji slog (kako je to po pravilu na dosta velikom prostranstvu istočnije ijekavske teritorije, — kod Vuka pretežno dug slog, ali je ova kategorija priloga u tom smislu kod njega dosta neujednačena).

b) U nastavku *in* za građenje prisvojnih prideva od vlastitih imenica beležili smo redovno dug kvantitet sloga u nominativu singulara Sālkīn, Mēhīn, Āntīn, Mārīn — i sl.

Ovakvog pridevskog kvantiteta, koji stoji na svom pravom mestu u procesima fonetskih pojava uslovljenih gubljenjem poluglasa iza sonanta ima ponegde i u drugim govorima, i van bosanskog terena.¹³⁾

c) Vredan je pomena, kao jedna još među srednjobosanskim osobinama, i akcenat u prezimenima — u zavisnim padežima i u pluralu — po tipu: Marīća, Marīći i sl., pored, rekao bih, običnijeg akcenta Mārīća, Mārīći (više smo ovaj prvi akcenat slušali u kreševskom kraju). U srednjoj Bosni, oko Maglaja, mogao sam ovaj prvi akcenat uvrstiti u diferencijalne oznake za govor muslimana i katolika, na jednoj, i pravoslavnih, na drugoj strani: Jovići, Ruvīći (zaseoci) u govoru muslimana, a Jŏvići, Rŏvići u govoru pravoslavnih.

d) Na koncu, da pomenem da je u ovom govoru dosledno očuvan kvantitet dugog vokalnog *r*: čřkva, čřnjeti se, křz — břza — i sl., nasuprot pojavama da je čakavska osobina skraćivanja svakog *r* vokalnog u dobroj meri proširena i na hercegovački i na bosanski zapadniji teren.¹⁴⁾

Po svemu izgleda da je skraćeno vokalsko *r* osobina gradskog govora, da ga je primalo gradsko stanovništvo u zapadnijim krajevima Bosne i Hercegovine.

¹³⁾ Uporedi M. Moskovljević: *Akcentatski sistem pocerskog govora*, JF VII, str. 38, G. Ružičić: *Akcentatski sistem pljevaljskog govora*, SDZB III, str. 142.

KONSONANTSKE OSOBINE

Veći značaj za ovaj govorni tip, kao što smo uglavnom i videli, između konsonantskih osobina imaju: izgovor glasova *č*, *dž* i *ć* i *đ*; — refleks grupa *sk*, *zg* ispred palatalnih suglasnika ili u spoju sa *j*; sva jotovanja na štokavskom terenu; — sporadični glasovni oblici čakavskog refleksa stare kombinacije starog glasovnog spoja *dⁱ*; — izgovor ili nedostatak glasa *h*; i ostale pojedinačne novije govorne osobine.

1. Č i Ć

Normalno razlikovanje palatalnih suglasnika očvrsljih *č* i *dž* i mekih *ć* i *đ* postoji nejednako očuvano i nejednako raspoređeno.

a) Sva katolička naselja u kreševskom kraju i u neprekinutom kompleksu s leve strane donje Lepenice imaju potpuno pravilan izgovor glasova *č* i *ć*. U ostalim naseljima mešanim, i gornje Lepenice i sela oko Kiseljaka i prema Visokom i katolici mešaju jedan i drugi izgovor, kako gde nejednako. Na mestima stariji svet ima običan izgovor *č* i *dž*, a mlađi *ć* i *đ* mesto njih. U Zabrdju (gornja Lepenica) u porodici Lučić stariji čovek normalno izgovara *č* i *dž*, a njegova ćerka, devojka ispod 20 godina, zove se Lučić, izgovara *lûć*, *prîćā* i sl. U selima s desne strane donje Lepenice, gde su obično izmešane sve tri konfesije, često i stariji katolici mešaju i jedan i drugi izgovor, tako je većim delom i u selima oko Kiseljaka.

b) Pravoslavni, čiji se živalj nalazi samo u lepeničkom kraju, izdvojeni u naseljima ili izmešani sa ostalim, većinom mešaju i jedan i drugi izgovor. U gornjoj Lepenici će se mnogo više naći očvrsljih ovih palatala nego u donjoj. U gornjoj Lepenici, ako se ne odražava uticaj žena koje su rodom iz Hadžića (izgovor Hadića) i s te strane, većinom je običan izgovor ovih suglasnika. Međutim, u donjoj Lepenici i stariji ljudi ređe izgovaraju *č* nego *ć* mesto njega. Porodice čija nedavna tradicija porekla vodi iz Hercegovine, Kešelji i Stanišići imaju ovde primljen izgovor *ć* i *đ*, i kad je slučaj da je »ded doselio iz Hercegovine«. Jasno je da je u ovom delu Lepenice, kao i kod katolika, posredi uticaj muslimanskog stanovništva.

c) Muslimani, gde god se nalaze u ovoj govornoj zoni, po pravilu izgovaraju izjednačeno *č* i *dž* sa *ć* i *đ*, ponešto se može primeniti i umekšano *č'* i *dž'*. Ali je najinteresantnije to što će se i kod muslimana čuti i sasvim normalnog izgovora ovih očvrsljih palatala, i to baš kod starih ljudi. Što je još zanimljivije, jest pojava da se u izgovoru starijih ljudi može naći više normalnog *č* i *dž*, nego kod mladih, i, još dalje, što je više takvog izgovora u lepeničkom nego u kreševskom kraju. Kod žena, i jednih i drugih, takve razlike nisam mogao primetiti. Razmatranje svih prilika koje u ovom pogledu vladaju upućuje na zaključke:

a) izvoran izgovor u čitavom kraju jest *č* i *dž*, u potpunoj antipoziciji (očvrslji i meki palatali) prema *ć* i *đ*;

b) izjednačavanje dvaju redova palatalnih suglasnika novija je pojava, primana iz Sarajeva i šire okoline, i, prirodno je, najviše su uticaju podlegli muslimani, pa preko njih katolici i pravoslavni (pored toga su pravoslavni, naročito, mogli i neposredno trpeti uticaj Sarajeva i kraja južno do prema Ivan-planini);

c) uz izgovor glasa *h*, muslimani su ujednačavanjem izgovora ovih palatalnih suglasnika pojačavali svoja diferencijalna govorna obeležja u odnosu prema ostalim konfesijama, i na taj način ovu govornu crtu proširili na čitavo ovde ispitivano prostranstvo. Koliko god su i ostale konfesije, gde su bile više mešane s njima, u primanju ove crte pomalo išle za njima, ili naporedo s njima, muslimani su, pored osta-

14) Uporedi Rešetar: *Der štok. Dial.*, str. 98.

lih, i ovu govornu osobinu mogli osećati kao znak opozicije prema ostalim veroispovestima. Na taj način možemo protumačiti i to što su muslimani u kreševskom kraju, iako udaljeniji od vrela otkud su dolazili uticaji, dosledniji u tom smislu od muslimana u lepeničkom kraju, preko kojih se uticaj i širio. Da i kod muslimana izgovor č i dž mesto ć i dj nije starijeg datuma, nedvosmisleno svedoči činjenica što i stariji, i to naročito stariji, muslimani imaju u svom govoru i normalan izgovor ovih glasova: kad znamo koliko se i školovani ljudi teško oslobadaju ove govorne osobine (zato što je ona karakteristična za gradski govor), onda se nikako ne može pretpostaviti da to može biti kakav proces menjanja nasleđenog izgovora, koji bi ovim ljudima bio svojstven od starina. Dalje, kad znamo kako je u srednjoj Bosni obično da gradsko stanovništvo ima izjednačen izgovor č i ć i sl., a na pet (ili još i manje) kilometara udaljenosti od grada i muslimani sasvim lepo razlikuju ove glasove, onda nam pretpostavka koju ovde dajem za ovaj govor može biti još uverljivija. Daljim ispitivanjem ostaje da se pokaže i utvrdi kako bosanski izgovor ć mesto č i sl. (bar kad se govori o srednjoj Bosni -ijekavskoj) nije posledica evolucije starog umekšanog č, nego pojava stvorena u gradovima, administrativnim centrima, u prilikama gde je bilingvizam (stranci koji su govorili i našim jezikom)¹⁵⁾ menjao domaću govornu strukturu i gde su podražavanje vladajućim slovejevima i te prirode afektacija odigrali glavnu ulogu, kao što to i inače u mnogim pojavama menjanja domaćih govornih osobina često biva.

2. ŠĆ i ŽĐ PREMA ŠT i ŽD

Kao vrlo stabilizovana govorna crta, koju vrlo malo remeti i uticaj knjige i škole, i koja je vrlo malo i od ranije bila remećena, vlada jednako kod pripadnika triju konfesija izgovor šć i žđ kao refleks starih kombinacija sk i zg ispred mekih vokala ili u spoju sa suglasnikom j:

ognjišće, kosišće, grabljišće, igrališće, zvizdi, zviždati, šćeta, ošćetiti, našćesrca (naštesrca), šćene, šćap (i reči nekad sa tuđim st), sirišće, namješćaj, — itd., itd.

Jedinu reč koju smo redovno beležili, u svakom selu, sa žđ jest diždenjak (sa raznim vokalskim i drugim glasovnim varijacijama), samo ponegde smo je čuli i sa žđ (druždenjak i sl.).

Nema nikakve sumnje da je ova govorna osobina od starina svojstvena ovome kraju (nju redovno potvrđuju i toponimi), i da se ona odavno ukrstila i sa ijekavskom zamenom ě-ta i sa normalnim izgovorom glasova č i dž. Po svoj prilici, ove crte, neočekivane za današnja naša promatranja rasprostranjenosti starih dijalekatskih crta, imaju svoj izvorni razvoj na ovom terenu, sve tri su autohtonog porekla.¹⁶⁾

Kako se to može jasno pokazati, novija je pojava što se u kreševskom kraju i ponegde u Lepenici vrši proces uprošćavanja kombinacije šć u pravcu sć, pa dalje u s: ognjiše, siriše i sl. (u Kreševskom Kameniku beleženo, i drugim mestima, pored običnog izgovora ognjišće i sl.¹⁷⁾

15) Vidi P. Ivić: *Dialektologija*, str. 139, pretpostavka, po mom mišljenju, sasvim dobro zasnovana, o poreklu bosanskog mešanja č i ć i sl.

16) U ovom pogledu, u preciznijim ispitivanjima i razgraničavanjima bitnijih fonetskih osobina u Bosni, kako se one sudaraju i ukrštaju u kretanjima još starijim sa istočnijeg i zapadnijeg štokavskog terena, dijalektolozi će imati dužnost mnogo štošta da rasvetle i da se revidiraju izvesna shvatanja, nastala na proučavanju još oskudnog materijala sa terena. Tako, neće biti mesta, kako sam ja na osnovu dosad prikupljenog materijala uveren, da se održi u potpunosti Belićeva pretpostavka o prvobitnoj teritorijalnoj podudarnosti crta č = ć || šć i žđ < skj i zgj i sl. || ě > i (vidi: *O značenju zapadnog štokavskog govora za istoriju srpsko-hrvatskog jezika*, JF XXIII, str. 67—75), i mnogo još šta u ranijim tumačenjima naših dijalektologa.

17) Paralelnu pojavu šć > sć imamo i u srednjoj Bosni, ja sam je beležio kod Maglaja, vidi i I. Brabec: *Fonetske osobine u tuzlanskom kraju*, Pitanja književnosti i jezika (PKJ) IV i V, sveska B, str. 58—60.

3. DOMAĆA JOTOVANJA

a) U glagolima prema osnovnom *ići* (ovde prezent *idēm*, rasprostrt u velikom dijelu Bosne, kao i išćem prema *iskati* i van granica običnog *šč* mesto *št*) prezent je sa *j* mesto starog *jd* i novog *đ*:

pôjēm (= *podem*), *prijēs* (= *prideš*), *nājēm* (ili *nàjem*) (= *nađem* i sl.).

Neće biti ovaj glasovni oblik došao preko naporednosti starijeg *pojdem* (u srednjoj Bosni) i *pođem* — novijeg (kao proces kakvog ukrštanja), kako bi se na prvi pogled moglo pretpostaviti, — nego je posredi starija pojava: *pojdem*: *poj(t)i prema* odnosu *tresem*: *tresti* promenilo se u *pojem*: *pojti*, a onda, dalje, dobili smo *pojem*: *poć(i)*.¹⁸⁾

b) Proces jotovanja u kategorijama gde je izgubljen poluglas između dentalnih eksplozivnih (o strujnim i nije reč, jer ga i inače retko ima kod njih) suglasnika i glasa *j* u ovom govoru nije završen: običan je izgovor *sudje* (= *sude* < *sądbje*), *prūtje*, *Zabrdje*, pored novijeg (svakako unesenog putem useljavanja, škole i sl.): *sude*, *pruće*, *Zabrde* i sl.

c) Takozvanog najnovijeg jotovanja (u vezi sa zamenom kratkog *ě*), osim jotovanja tipa *ljepota*, *nježan* i sl., ima u ovoj govornoj zoni samo u izvesnoj meri. Kod eksplozivnih dentala, reklo bi se, primeri kao: *de*, *pócerati* i sl. posledica su uticaja useljenih Hercegovaca — pored redovno očuvanog izgovora *djěca*, *djěvojka* i mnogih drugih. Međutim, jotovanje strujnih dentalnih suglasnika kao da je u prirodnom procesu u dobroj meri poodmaklom: izgovori *šerōma* (nakalemljeno *ě*), *šeme*, — i sl. (svaka reč sa ovakvim glasovnim dodirrom čuće se i u jotovanom i u nejotovanom obliku) — vrlo su obični. Njihova naporednost sa izgovorima tipa *ognjiše* jasno upućuju na pretpostavku da je ovde posredi glasovni proces u toku, više nego da se pretpostavi kakav vanjski uticaj.

4. J mesto Đ od DJ

Kao i u drugim bosanskim, srednjim i zapadnijim, govorima nalazi se izgovora *j* mesto staroga štokavskog *đ* (ili je u intervokalnom položaju iščezlo):

tuji, *mlaji* (više u kreševskom nego u lepeničkom kraju, i ređe pored *tuđi* i *mlađi*), *ograja* ili *ograa*, *ograe* (= *ograđa*, = *ograda*, — u Botunji);

u svim selima smo beležili *měda* : *mějnik* (kontaminacija štokavske i čakavske osobine, — pokazaće na drugom mestu da ovde nije posredi kakva promena *đ* u *j*); jedno visoko brdo, planina, u kreševskom kraju nosi naziv *Měuvršje* (a odatle i dalje glasovne alternacije *Mevrišće* i dr.), što nije ništa drugo po poreklu nego glasovni oblik *Mejuvršje* (= *Međuvršje*), — u kreševskom kraju postoji i selo *Vodòvoji*, što opet nije ništa drugo nego naziv u smislu *Vodòvođi*.¹⁹⁾

Da ova crta u bosanskim govorima nije ostatak koji bi pokazivao tragove stare granice čakavskog dijalekta, to danas treba da bude jasno. Da to nije ni izoglasa koja bi mogla nekad imati šire na istok granicu i ukrštati se sa bitnim štokavskim osobinama, i to treba da bude jasno: ona ne može biti kao izvorna a da je paralelna sa ovamošnjim *žd* mesto starog *zgj* (*zvižđi* i sl.). Da ovde nije posredi naslojavanje čakavskih, zapadnoštokavskih i centralnoštokavskih osobina, biće dosta činjenica sa uverljivijom dokaznom vrednošću. Pre nego to u detaljnijem razmatranju budem pokazao, ja ću ovde samo napomenuti da je najverovatnije da su ovu osobinu, ograničenu na izgovor samo nekoliko reči i, možda i na pokoju kategoriju reči, u bosanske govore uneli useljenici sa čakavskog područja, najverovatnije u mesta koja su bila stari rudarski centri i mesta sa zanatskom industrijom.

18) Uporedi za *j* < *jd* u bosanskim govorima *Der štok. Dial.*, str. 136—139.

19) Vidi o *j* < *dj* i kod Rešetara, tamo — str. 136.

5. GLAS H

Ovaj suglasnik, kao i inače većinom u Bosni, ili još istočnije ili zapadnije, postoji samo u izgovoru muslimana, a katolici i pravoslavni su ga izgubili. Ukoliko se i kod ovih drugih, više kod katolika nego kod pravoslavnih, može čuti, to je samo u naseljima gde su pomešani sa muslimanima ili su izukršтана sela muslimanska i katolička, odnosno pravoslavna. Ali i u tom slučaju katolici i pravoslavni izgovaraju *h* samo pokatkad, u kojoj reči koja će se izgovoriti sad sa *h*, sad bez njega. Takvo je stanje, u osnovi uzeto, i u ovom kraju.

Muslimani u osnovi, i po pravilu, čuvaju ovaj suglasnik, u izvesnom položaju redovno, a u drugim se čuje labilniji izgovor glasa *h*. Na početku reči i u sredini ispred suglasnika postoji pun i čvrst izgovor — *h*;

hājvan, hrána, izdàhnuti, htjěti, zahtijěvati, hòroz, hefta (hepta), hládan, mùhtar, Duhri (selo) i sl.

U intervokalnom položaju i na kraju reči ili se čuje slabija aspiracija strujnog glasa, ili se reč izgovara bez ovog suglasnika:

njihov i njiov, gràha, i graa, òrah i òra, òraha i òraa, mùha i mùa, próhi i prói.

Slabiji izgovor glasa *h* u ovakvim položajima može varirati — od, nekad, i jačeg (gotovo pune artikulacije) do obično oslabljenog *h*, pa dalje do tako slabog da niste sigurni da li ste čuli i onu najtanju aspiraciju (kakva je u nekim govorima muslimanskim drugde u Bosni kao redovna pojava u intervokalnom položaju i na kraju reči, — u nekim istočnobosanskim govorima, kako sam ja to uzgredno slušao, i nema drukčijeg intervokalnog *h*, ukoliko ga na tome mestu još ima). Čvršće se *h* drži većinom u položaju između dva istovetna vokala: mùhūr i sl. Treba od svih ovakvih izgovora izdvojiti slučaj morfološkog gubljenja glasa *h*, i inače široko rasprostranjenog u zapadnijim krajevima Bosne i Hercegovine u genitivu plur. zameničkih oblika: òvije, òvi, mòjije, mojije i sl.

Pravoslavni i katolici redovno imaju izgovor:

rána, ránniti, ládan, usànuti, — u njihovu izgovoru je selo Dúri — i sl.

Ali se može čuti i izdàhnuti (iako će se teško zabeležiti od njih hrána, hrániti, hládan — i mnoge druge reči). Ovi, kad pod uticajem muslimana izgovaraju *h*, izgovoriće ga najčešće baš u intervokalnom položaju, i na kraju reči: graha, òrah, grah, proha (onde gde su i muslimani kolebljivi, i ovi će lakše podleći njihovom uticaju). U stvari, i kod katolika i pravoslavnih ovaj glas potencijalno postoji, — iako im nije običan, izgovaraju ga. I to je tako, rekao bih, većinom u Bosni, i u većini govora gde ljudi koje od dveju konfesija žive u bližem dodiru sa muslimanima. Ali drugde, kao što sam primećivao u Sandžaku (gde je manje izmešanog stanovništva u jednom selu), vlada drukčija situacija u ovom pogledu: za izgovor pravoslavnih je neprihvatan ovaj glas, — ako hoće da izgovore prihod, izgovoriće ga najobičnije u obliku príkod — i sl.

Glasovnu kombinaciju *hv*, bez razlike veroispovesti, uprostili su ovamošnji ljudi u *f*: fála, úfatiti i sl.

6. OSTALE SUGLASNIČKE POJAVE

Od ostalih promena ovde možemo samo pomenuti:

a) naporednost glasovnih oblika sa očuvanim *st* na kraju reči i bez krajnjega *-t*: jedàněst i jedàněs (verovatno hercegovački uticaj, — inače u većini bosanskih govora *-st* na kraju reči stoji čvrsto), ali će se retko čuti oblik bez *t* ako ga podržava paradigma: plàs mesto plást — na primer (u istočnoj Hercegovini — istorijskoj — samo plàs, vlàs, pòs, priš i sl. mesto plast, vlast, post, prišt i sl.);²⁰⁾

b) uprošćavanje glasovne kombinacije *dn* u *nN* (vrsta geminate, sa implorizacijom glasa *n* i zatim punim izgovorom ovoga istog glasa jènNa (= jedna), pó-

20) Vidi JF XVII, str. 32.

nNē (= podne), pònNjīm (= pod njim) i sl., kakvo imamo u ponekim govorima kod muslimana istočnije u Bosni, ovde se može čuti vrlo retko, — i to nije osobina ovoga govora (nego sporadičan uticaj muslimana sa strane); ali izgovora sa običnim uproščavanjem *dn* u *n* možemo i ovde počešće čuti, i to gotovo jednako i kod ostalih, naročito kod katolika u kreševskom kraju: jènōm (pored običnijeg jèdnōm), jèna njīva (= jedna njiva) i sl.²¹⁾

Običan je slučaj uproščavanja glasovnog spoja *čn* u *šn*:
sèstrišna. brātišna i sl.,

iako nije tako dosledno kao što sam ja ovu pojavu mogao pratiti istočnije u okolini Trnova.

IV

OBLICI PROMENJIVIH REČI I OSTALE OSOBINE

U oblicima deklinacije i konjugacije, osim pojava koje su za detaljniji opis govora, osobina kojima bi se i ovde bilo potrebno pozabaviti nema mnogo. Može se samo nekoliko od njih pomenuti.

a) Osim ponešto malo starog genitiva plurala, najviše uz brojeve, starih pluralskih padeža može se vrlo malo čuti. Svega dva-tri primera smo mogli zabeležiti tipa po brdim (= po brdima), — i to je sve. Kad se uzme u obzir arhaičnost drugih pojava, kao što je neprenesen dugi silazni akcent, nepotpuno izvršeno jotovanje tipa sūde, sūde i sl., mora se čovek iznenaditi koliko malo arhaičnosti ovaj govor pokazuje u svojoj deklinaciji. Istočniji — trnovski govor, na primer, inače u fonetici mnogo progresivniji (u tom smislu upoređan sa istočnohercegovačkim govorima) neobično više je sačuvao starih pluralskih padeža.

b) Kao i mnogi bosanski govori, i ovaj ima u priličnoj meri ujednačen padežni nastavak u instrumentalu singulara imenica muškog roda — *om* || *em* u korist nepalatalne osnove: nožom, konjom, maljom i sl. Ali nije neobično da se čuje i nožem. Ovoj pojavi odgovara, uopšte, uopštavanje glasa *o* u slučajevima kad *e* prema njemu stoji kao posledica praslovenske asimilacije mekih vokala prema palatalnim suglasnicima, pa će se tako čuti i vrúćōga i sl. Ali ova pojava, svakako razvijena pod uticajem drugih bosanskih govora, nije u tolikoj meri zahvatila i ovaj govor da ga u tom smislu možemo izjednačiti sa ponekim drugim bosanskim govorima.

c) Neujednačen je oblik genitiva plurala od lične zamenice trećeg lica: njija (kod sve tri veroispovesti), nji (ređe), enklitički *i*, *hin* (kod muslimana) i *ig* (ponekad) — istočnohercegovačkog porekla.

d) Naporedo idu jedni s drugim zamenički oblici òvāj, ònaj i òvī, onī (rekao bih da su ovi drugi, ređi, doneseni iz Hercegovine). Pored toga, prema ovaj, onaj kod katolika se čuje i oblik òtāj, sa dalmatinske strane donesen, kao što je još ponešto u sitnijim govornim pojavama došlo s te strane: prijà mesto prije i slično.

e) Od naporednih oblika zameničkih i pridevskih òvije(h) i òvī(h) ovi prvi su mnogo običniji (oni su osvojili terene čak i na ikavskom području).

f) Aorist je u prvom licu singulara bez *h* i kod muslimana (*h* je morfološkim putem izgubljeno). Prema trećem licu plurala dobijeno je *š* i u prvom licu plurala ispred ličnog nastavka: dójošmo i sl., naročito u kreševskom kraju (osobina raširena u zapadnijim bosanskim govorima).

O sintaksičkim osobinama, najviše sitnije prirode, biće govora u detaljnom opisu kreševsko-lepeničkog govora. Tamo će biti i leksički materijal u označava-

21) Muslimanska osobina u izgovoru jènnom i sl. po svoj prilici će se moći objasniti uticajem turskog jezika, na jedan poseban način izvršenog (tumačenjem ove pojave ću se posebno kojom prilikom pozabaviti).

nju predmeta i pojmova vezanih za obični domaći život, zemljoradnju i stočarstvo, i još štošta posebno. Mnogi nazivi mogu biti zanimljivi za upoređivanja sa govornima u drugim krajevima i osvetljavanja migracionih uticaja. Naše dosadašnje dijalektološke studije malo su u tom smislu davale materijala. Biće potrebno da se odsada materijalom i iz ove jezičke oblasti više pozabavimo.

OPŠTI POGLED NA SPLET GOVORNIH OSOBINA

1. U osnovi uzeto, najneobičniju pojavu čini naporednost triju osnovnih crta ove govorne zone: 1) $\text{ě} > \text{ije, je}$, ali: $\text{prě} > \text{pri-}$ || 2) č, dž , u običnom štokavskom izgovornom odnosu prema ć i đ || 3) skj, zdj i sl. $> \text{šč, zđ}$ i sl., — s kojima se, dalje, ukršta sporadičan izgovor j mesto praslovenskog dj (di).

Mogućnosti koje su nam pružene dosadašnjim poznavanjem govornih tipova u široj oblasti zapadnije štokavske teritorije ne dopuštaju nam da pretpostavimo da izoglose: ijekavska zamena ě-ta , izgovor č i dž u naporednosti sa šč i zđ mesto centralnog i istočnoštokavskog št i žđ — nisu odavno domaća govorna svojina ovoga kraja. Čvrsto stabilizovane, i jedna i druga i treća govorna osobina (kad imamo u vidu da je poremećenost izgovora č i ć novija pojava, došla pod uticajem sa strane) ne navode na pomisao da je i jedna od njih na ovaj teren infiltrirana migracionim putem sa zapadnijih, odnosno sa istočnih terena, bar kad imamo u vidu dva ili tri od poslednjih stoleća u razvitku naših dijalekata: Ako se uopšte može misliti na simbiozu dveju struja čija bi posledica bila ovako ujednačene sve tri ove fonetske osobine, onda bi ona, po mom mišljenju, morala biti vrlo stara, ili bar relativno stara. Možda će se prilikom budućih upoređivanja ovih izoglosa, po njihovoj rasprostranjenosti i njihovu ukrštanju, štošta više osvetliti, a zasad se mora ozbiljno misliti o mogućnostima vrlo starih teritorijalnih podudaranja izoglosa šč i zđ , na jednoj, sa diftoškom vrednošću i kasnijom ijekavskom zamenom glasa ě i sa normalnim izgovorom suglasnika č i dž , na drugoj strani. Kad ovo govorim, imam u vidu činjenicu da nam etnografski podaci (ni istorijski), koliko ih možemo dokučiti, ne pružaju sigurniju (niti ma kakvu) osnovu da bismo mogli pretpostaviti kakva masovna useljavanja sa strane: doseljeni ijekavci, ako bismo to pretpostavili, ukrštajući svoj govor sa, recimo, autohtonim šč i žđ i ikavskom zamenom ě-ta , ne bi mogli očuvati svoj tipičan ijekavizam — dvosložan ijekavizam, i u ovolikoj meri dosledan, ako se izuzme samo pri — mesto prě . — Zato, ako se ne može sa više sigurnosti što reći u korist naporedne autohtonosti obeju ovih dijalekatskih crta u ovom kraju, onda se pre može pomišljati na relativno stariji jak talas prodiranja izoglose šč i zđ , a ova se crta (kako nam to mogu pokazati drugi bosanski tereni) uporno širila prema istoku, koliko putem migracionog strujanja — toliko, nekad i više, putem saobraćajnog kontakta i infiltriranja. Ipak ja računam da će nam dalja istraživanja sve više davati osnova da utvrdimo činjenicu da su se i od starih starina jednim delom na centralnom bosanskom terenu poklapale jedna s drugom crte: diftong »jat« (i kasnija ijekavska zamena) || č, dž (diferencirano prema ć i đ) || šč, žđ (< skj, zgj — ili sk, zg ispred palatalnog vokala).

2. U autohtonost izgovora očvrsljih afrikata č i dž , čiju prirodu izgovora, kako smo videli, verno čuvaju svi kreševski katolici i lepenički kad izdvojeno žive u većim skupinama (posebna sela i kompleksi sela) — gotovo ne možemo ni posumnjati. Ijekavizam i normalan izgovor ovih afrikata, uglavnom uzeto, imaju svoju teritorijalnu podudarnost. Ona je poremećena samo u gradovima i, manje ili više, uticajem gradskog govora na okolno stanovništvo, muslimansko u prvom redu pa onda i dalje. Polazeći baš od kreševsko-lepeničkog govora, pa preko ijekavske centralne Bosne, ispitivanja ikavskog zapadnobosanskog terena treba da nam donesu rezultate (za koje već danas možemo imati dovoljno indicija) i u smislu stare teritorijalne podudarnosti č i dž sa šč i zđ i $\text{ě} > \text{'e}$ u zapadnoštokavskom dijalekatskom pojasu, nasuprot shvatanjima kako je, tobože, staro šč' ždž' i ć' i dž' imalo na ovom terenu paralelan razvitak šč, zđ i ć, đ , teritorijalno naporedo i sa $\text{ě} > \text{i}$. Ko-

liko bi moglo biti izvorne naporednosti ovih triju crta na uže ograničenom zapadnoštokavskom terenu (kao što je na mnogo širem prostranstvu, ali ne i do kraja, vladala naporednost crta *sc* i *žd* < *skj*, *zgj* i sl. sa *ě* > i), to treba tek da se otkriva, ali možemo i danas biti gotovo sigurni da je (i bez remećenja u migracionom strujanju stanovništva) bilo naporednog razvitka *šč'* i *zdž'* > *šč žđ* i *č'*, *dž'* > *č*, *dž*. Prema tome, naporednost afrikatskih antipozicija *č* i *dž* || *ć* i *đ* na ovom terenu (kao i na mnogim drugim) možemo lepo dovesti u sklad i sa ijekavskom zamenom *ě*-ta i sa crtom *šč*, *zd* mesto istočnoštokavskog *št*, *žd*, ma sa kakvim pretpostavkama bi se moglo računati kad je na ovom terenu u pitanju primarnost koje od ovih dveju poslednjih crta.

3. Nagoveštaji (vidi gore) da bi izgovor *ć* i *đ* i mesto *č* i *ć*, uglavnom, kao osobina muslimanskog življa mogao biti posledica bilingvističkih prilika mogu biti potkrepljeni i u posmatranju kreševsko-lepeničke situacije stvorene u relativno skorašnje vreme u kontaktu sa Sarajevom i sarajevskom dolinom. U daljim ispitivanjima i ovog i drugih problema biće, kako je gore pokazano, od velikog značaja da se pokuša utvrditi šta je u specifičnostima bosanskih fonetskih pojava stvoreno u bilingvističkim okolnostima, na ovaj ili onaj način primano (u kakvim sve vidovima se mogao manifestovati turski, ili koji drugi, uticaj na razvitak bosanskih fonetskih osobina). I dalje će se na sličan način moći još mnogo štošta govoriti o starijim i novijim fonetskim procesima uslovljenim, i na razne načine manifestovanim, u međujezičkim i međudijalekatskim kontaktima (a da nije reč samo o posledicama običnih migracionih ukrštanja, ili na običan način komunikativnih infiltracija).²²

4. I kao uzgredna pojava čakavskog *j* mesto praslovenskog *dj* (di) u bosanskim govorima, kako ja mislim, dobiće objašnjenje drukčije nego što je dosada posmatrana. Šta su sve u bosanski govor unosili naseljenici u rudarske i zanatske kolonije, osim leksičkog materijala u zanatskoj nomenklaturi i toponima, i to ima tek da se utvrđuje. Jasno je samo jedno da izglose *j* < *dj* i *žd* < *zgj* i sl. ne mogu poticati sa istoga vrela, iako može biti sasvim prirodno da je koja čakavska crta (kao što je, recimo, izgovor vrébac, grëb i sl.) od prvih vremena svoga postanka imala šire granice i na štokavskom tlu.

5. Stariji stepen akcentuacije, u vidu neprenesenog dugog silaznog akcenta (tipičnog još i danas za izrazitije predstavnike i kreševsko-lepeničkog govora), kojoj nema tragova (i ne znamo koliko ih gde ima) zapadnije odavde na ijekavskom terenu) predstavlja posebnu pojavu zanimljivu za posmatranje bosanskog govornog spleta i u prostornom i istorijskom preseku. Kao što smo videli, jedan centralni pojas je ostao u ovom smislu arhaičniji, neočekivano arhaičniji kad imamo u vidu da je baš centralni, da je ijekavski, a posebno neočekivano kad imamo u vidu da je, gotovo do potpunosti, nivelisan pluralski padežni sistem u smislu novijih ujednačavanja starih padežnih oblika (u čemu je ova govorna zona mnogo progresivnija od ponekih govora gde više nema ni traga od stare akcentacije). Nema sumnje da su glavni bosanski centri sa širim obuhvatom njihovih govornih zona ostajali konzervativniji u prenošenju akcenta, bez razlike koliko su govorne oblasti oko njih (ili, možda i oni sami) bile ijekavske ili ikavske. (Muslimanski govor u Sarajevu, na žalost još neispitan, i danas upornije čuva neprenesen akcent, a imao sam prilike da i ijekavski muslimanski govor žene iz grada, begovskog porekla, slušam na istom stupnju stare akcentuacije).

6. Od osobina koje se mogu, uopšte uzeto, obeležiti kao karakteristične za bosanski govorni tip u odnosu prema istočnohercegovačkom (čije se osobine ras-

22) U vremenu otkad je ovaj rad spremljen i predat za štampu, ja sam u novijim radovima izvesne pojave o kojima ovde govorim šire rasvetljavao (uporedi: *Govorne osobine Imljana*, Glasnik zemaljskog muzeja — Etnografija 1962; *Bosanski i hercegovački ijekavski govorni tipovi*, Glasnik 1963; *Refleksi međujezičkih dodira u fonetskim osobinama bosanskohercegovačkih govora*, Radovi NDr BiH XX 7. U poslednjem od ovih radova može se videti u kome smislu treba shvatiti pojave o kojima govorim kao rezultate posebne vrste bilingvizma u konstelacijama odnosa: tuđa vladajuća društvena klasa i domaća (na ovaj ili onaj način) kulturno potčinjena. Uporedi i sa beleškama pod 5) i 21).

prostiru, uglavnom, i na istočnu Bosnu i zapadnu Srbiju), pri čemu ne dolaze u obzir konfesionalne diferencijacije, ili diferencijacije po odnosu grad : selo, kreševsko-lepenički ih ima veći broj: 1) *ir* > *ijer*; 2) nedostatak sekundarnog duljenja (stārac — stārca i sl.); 3) postakcenatska redukcija vokala *i* i *u* (grān'ca, māl'na i sl.) sa posledicama u promeni vokalskog sistema (diftonški karakter vokalskih i sonantskih kombinacija — granca) i pozicione poluduzine vokala; 4) akcenatske kategorije u prezentu glagola tipa imāmo, sjēdimo i sl. (prema Vukovu, i uopšte istočnom imāmo, sjedimo i sl.), i kvantitativno akcenatski tip zōvem, plētem (prema istočnijem zōvēm, plētēm, — zovēmo, pletēmo); 5) akcenatski odnos sēlo: sēla — sēlā (naprama sēlo : sēla — sēlā), i druge specifičnosti u pluralskom akcentu imenica srednjeg roda; 6) nedostatak najnovijih jotovanja dentalnih suglasnika. Nedostaje mu još pomučena boja nižih i srednjih dugih vokala, od čega smo primetili samo male odbleske. Ali smo ipak videli koliko sve ove ovde sad pobrojane osobine imaju, kako koja od njih, manje ili više izuzetaka, koliko one nisu u ovoj zoni potpuno stabilizovane. Nešto u tom smislu (kako će to detaljnija analiza pokazati) ima da se pripiše posledicama useljavanja stanovništva sa hercegovačkog tla (koje je ovde dolazilo putem segmentacije uslovljene ekonomskim momentima — normalan odliv hercegovačkog življa i kmetovsko naseljavanje u Bosni), a ponešto je, svakako, preostatak starijeg stanja (akcenatske kategorije), ili ponešto (kao što je najnovije jotovanje strujnih suglasnika, paralelno sa procesom *šč* > *š*) može biti novija domaća pojava paralelna sa istočnohercegovačkim promenama, delimično i od njih podstaknuta.

I ovaj govor, sa ovim osobinama posmatran u odnosu prema osnovnim govornim tipovima ijekavskim novijega tipa bosanskim i istočnohercegovačkim, daje priliku za noviju, stvarniju podelu ijekavskih govora. Po mom mišljenju, njih treba deliti na istočnohercegovački i srednjobosanski tip. Diferencijalne oznake su vidne: one mogu biti dvojake: a) mlađe pojave — hercegovačke, i arhaičnije bosanske, — i b) posebne bosanske pojave, svakako novije. Bosanski govori se mogu, osim po diferencijalnim oznakama konfesionalnim, deliti po oznakama selo na jednoj i grad sa domašajima njegova uticaja — na drugoj strani. Dosadašnja klasifikacija, koliko nje ima na ovom planu, zbog neobaveštenosti naravno, mešala je jedno s drugim i zato ostajala neodređena i neprecizna.

Slika zapadnoštokavskog govornog tipa, koji je nekad, verovatno je, postojao kao međudijalekat, treba tek približnije da se utvrdi. A to će se moći lakše učiniti kad se oslobodimo shvatanja da su njegove centralne i bitne crte išle u podudarnosti po teritorijalnom rasprostiranju (kao međudijalekat, neizdvojen ni u dijalekatskom smislu potpuno ni od jednog ni od drugog glavnog dijalekta, štokavskog i čakavskog, on se svojim osnovnim crtama nejednako i u jednom i u drugom pravcu uglabao u ova dva dijalekta, naročito u sistem štokavskih osobina, i preplitao se s njima; migraciona pomeranja su morala u tom smislu ne malo delovati).

Dobar deo diferencijalnih oznaka u smislu tipova bosanski : hercegovački biće proširen van granica koje se određuju na bazi zamena »jat-a«, i van granica određivanih na bazi odnosa *šč*, *zđ*: *št*, *žd*. Ali to treba da bude predmet budućih ispitivanja.²³

23) Uporedi: Bosanski i hercegovački govorni tipovi — razrađeni skupovi diferencijalnih osobina.